

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

HÜSEYNOV YAŞAR ADİL OĞLU

"RESPUBLİKANIN İQTİSADI POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN
DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ»

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı 060404

İqtisadiyyat

İxtisaslaşma

«İqtisadiyyatın tənzimlənməsi»

Elmi rəhbər

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi adı)
fəxri professor **ƏHMƏDOV Ə.M.**

Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)
dos. Mahmudova İ.M.

Kafedra müdiri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

i.e.d., prof. Əhmədov M.A.

B A K I - 2 0 1 5

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3-5
-------------	-----

1 FƏSİL. İQTİSADI POTENSİALIN MAHİYYƏTİ VƏ TƏRKİB HİSSƏLƏRİ

1.1. İqtisadi potensialın mahiyyəti və məzmunu.....	6-18
1.2. Ölkənin əmək resursları və əmək bazarı,,,,,,,,,,,,,,,,.....	19-34
1 3. Toplanmış sərvət,iqtisadi potensialın əsas tərkib hissəsidir,,,,,.....	35-44

2 FƏSİL. MALİYYƏ RESURSLARI İQTİSADI POTENSİALIN ƏSASIDIR

2.1. Ölkənin maliyyə sistemi və onun tənzimlənməsi.....	45-54
2.2. Respublikanın iqtisadi potensialının artırılmasında dövlət gəlirlərinin rolu.....	55-65
2.3. Dövlətin pul-kredit sistemi və onun tənzimlənməsi.....	66-72

3 FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ RESURS POTENSİALI VƏ ONDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

3.1. Respublikanın resurs potensialının səviyyəsi.....	73-86
3.2. Resurs potensialından istifadənin səmərəliliyi.....	87-90
3.3. Ölkədə neft hasilatı strateji iqtisadi potensialıdır.....	91-101

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	102-104
--------------------------	---------

ƏDƏBİYYAT.....	105-106
----------------	---------

GİRİŞ

Cəmiyyətin formalaşdığı və yarandığı ilk gündən onun fəaliyyətinin idarə olunması və tənzimlənməsi başlayır. Bütün hallarda bu tənzimləmənin məzmunu qalmaqla, forması dəyişilir. Cəmiyyətin əsas aparıcı qüvvəsi onun məhsuldar qüvvələridir ki, bu da özündə əmək vasitələri və əmək resurslarını birləşdirir. Onların birgə fəaliyyəti nəticəsində ölkənin məhsul istehsalı yaranır.

Bu məhsulun həcmi çoxaldıqca, onun iqtisadi potensialı artır. Beləliklə, ölkənin iqtisadi potensialı, onun malik olduğu əmək resursları istehsal əsas fondları, maliyyə resursları təşkil edir. Cəmiyyətin, ölkənin əsas məqsədi həmin potensialı daima artırmaqdır. Bu onun məqsədidir. Bu baxımdan mövzunu aktual hesab etmək olar.

Mövzunun yazılmasında məqsəd ölkənin iqtisadi potensialının səviyyəsinə diqqət yetirmək onun artırılması imkanlarını müəyyən etmələrinə nəzər salmaqdan ibarətdir. Bunun üçün istehza resurslarından necə istifadə olunduğuna nəzər salmaqdaq ibarətdir.

Dissertasiya işinin nəzəri əsasını və sahədə çalışan iqtisadi alimlərin əsərləri təşkil edir.

Dissertasiya işinin tədqiqat obyekti respublikanın iqtisadiyyatıdır. İşin yazılmasında makro statistik göstəricilərdən istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir və sonda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə «İqtisadi potensialın mahiyyəti və tərkib hissələri» adlanır. Bu fəsildə iqtisadi potensialın mahiyyət və məzmunu öz əksini tapmışdır. Ölkənin iqtisadi potensialı onun malik olduğu sərvətdə səciyyələnir. Bu isə son nəticədə özünü ölkədə istehsal olunan məcmu ictimai məhsulda, milli gəlirdə ifadə olunur. Qeyd olunur ki, 2011-ci ildə ölkədə 51,1 milyard manatlıq ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. Adambaşına düşən məhsul 5650,0 manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 18,8% çox

olmuşdur. UDM-n tərkibində 68,0% məhsul istehsalı qalanını isə xidmət istehsalı təşkil edir.

İqtisadi potensialın yaradıcı qüvvəsi, əmək resursları və onlardan səmərəli istifadə təşkil edir. Ölkənin əhalisi 9,2 mln nəfər təşkil edir. Bunun 4,4 mln nəfəri iqtisadiyyatda məşğuldur. Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin yaş tərkibi üzrə iqtisadiyyatda çalışanların (20-44 yaş) sayı azalmış, 70 yaşdan yuxarı artmışdır. Bu mənfi hal sayıla bilər. Bunun kökü bədnam ermənilərin bizə əsassız başladığı müharibə ilə əlaqədar ola bilər.

Ölkədə iqtisadi potensialın artırılmasında istehsal əsas fondlarında xüsusi rola malikdir. Ölkənin balans dəyərində əsas istehsal fondları 75,3 mlrd manat təşkil edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, 2008-ci ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında fond tutumu göstərişi artmağa, fond verimi isə azalmağa doğru meyillidir. Bunu düzgün hal kimi qiymətləndirmək olmaz.

Dissertasiya işinin 2-ci fəslə – «Maliyyə resursları iqtisadi potensialın əsasıdır» adlandırılmışdır.

Maliyyə ölkənin büdcə resurslarını özündə əks etdirən və onun iqtisadi sahələrə bölüşdürən sistemdir. Maliyyə sistemi UDM-n reallaşdırılmasından sonra dövlətin gəlirlərinin özündə göstərir ki, bu da büdcə gəlirləri və xərcləri formasında ifadə olunur.

Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi əsasən vergi daxil olmalarını ehtiva edir. Bu gəlir maddələri hüquqi şəxslərdən gəlir vergisi formasında daxil olur. Respublikanın büdcə gəliri 15700,0 mln manat olmuşdur ki, bunun da 3,5% hüquqi şəxslərdən gəlir vergisi, 15,7% sahə daxil olmalardan ibarət olmuşdur.

Ölkədə tələb və təklifi təmin etmək üçün pula tələbat ödənilməlidir. Ölkə iqtisadiyyatında hazırda 13903,2 mln manat pul kütləsi dövr edir. Son illərdə ölkənin pul vahidinin səviyyəsi sabit qalmışdır ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının stabil fəaliyyətini əks etdirir.

Dövlət büdcəsinin xərc maddəsi pul resurslarının bölgüsünü həyata keçirir. Xərc maddəsi tərkibində əsas yeri iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilən vəsait təşkil edir. Bu büdcə xərcinin 44,1% hissəsini təşkil edir.

Dissertasiya işinin 3-cü fəslə – «Azərbaycan Respublikasının resurs imkanları çox genişdir. Respublika külli miqdarda təbii resurslara malikdir. Ümumi formada Respublikanın resurs potensialının tərkib hissəsini belə təsnifləşdirmək olar: təbii resurslar, maddi resurslar, əmək resursları, maliyyə resursları, informasiya resursları.

Ölkənin iqtisadi potensialı onun malik olduğu sərvətlə səciyyələnir. Milli sərvətin tərkibinə yerüstü və yeraltı sərvətlər, ehtiyatlar, iqtisadi dövriyyəyə cəlb oluna bilən vəsaitlər, torpaq və onun dövriyyəyə daxil olan hissəsi aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, milli sərvətin hesablanması, mürəkkəb prosesdir, demək, olar ki tam dəqiq mümkün deyildir. Buna görə də milli əmlak hesablanır. Milli əmlak toplanmış sərvəti və iqtisadi dövriyyəyə cəlb oluna bilən vəsaiti əhatə edir ki, bu da UDM-da, əsas istehsal fondlarında, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsində ifadə olunur.

Ölkənin əsas sərvət mənbəyi neft və qaz istehsalıdır. Ötən il ölkədə 45,6 mln ton neft, 16361 mln kub m qaz istehsal olunmuşdur. Buna görə də ölkədə bu məhsulların istehsalı dövlətin əsas strateji xəttini təşkil edir.

FƏSİL I. İQTİSADI POTENSİALIN MAHİYYƏTİ VƏ TƏRKİB HİSSƏLƏRİ

1.1 İqtisadi potensialın mahiyyəti və məzmunu

Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk Alp Arslan və Məlik şahın 30 ilə yaxın saray vəziri olmuşdur. O «Siyasətnamə» əsərində yazmışdır.

Böyük yaradan hər əsrdə insanlar arasında bir adam seçib ona şahlara məxsus istedad və qabiliyyət bəxş edir, ona ad və şöhrət qazandırır; dünyanın asayişini, rəiyyətin yaşayışını ona tapşırır; fitnə, fəsad qapıları onun vasitəsilə bağlıdır. Onun qorxusu qəlblərə çökür, əzəmətə göz qamaşdırır. Bunun nəticəsində insanlar onun ədaləti sayəsində güzəran keçirib əmin-amanlıqla yaşayar və onun dövlətinin davamını istəyərlər. Əgər qullardan üsyan, şəriətə qarşı etinasızlıq, itaət və ibadətdə qüsurlar baş versə və böyük yaradan bunun müqabilində onları tənbeh etmək, əməllərinin cəzasını daddırmaq istədikdə (Allah-taala o günü bizə göstərməsin, belə bələdan bizi uzaq etsin!) onlara müxtəlif bəla gösdərir; yaxşı şah onların arasından gedər, cürbəcür qılınclar qınından çıxarılır, çoxlu qan axıdılır; kimin qolu daha güclüdirsə istədiyini eləyər, nəhayət, o günahkarlar bu çaxnaşma və qanlı vuruşmalar içərisində məhv olub gedərlər. Bu, odun qamışlığa düşməsinə bənzər: qurular büsbütün alışar, ona qonşu olduqlarına görə yaşların əksəriyyəti də qurunun oduna yanar. Sonra Allahın köməyi ilə bəndlərdən birinə xoşbəxtlik üz verər. Dövlət əlinə keçər, Allah-taala ləyaqətinə görə ona tale bəxş edər, ona ağıl və bilik verər ki, o da bu ağıl və bilik sayəsində əli altında olanların hərəsinin öz yerini bilsin, hərəsinə özünə layiq vəzifə və mənəb tapşırınsın; xidmətçiləri və onların köməkçilərini admların içindən seçə bilsin, onların hərəsinə bir iş və peşə versin, din və dünya işlərinin yerinə yetirilməsində onlara inansın.

Ulu öndər Heydər Əliyev (Allah ona rəhmət eləsin) Azərbaycan xalqına Allah tərəfindən bəxş ediliş tarixi şəxsiyyət idi.

Xalqın israrlı təkidi ilə hakimiyyətə qayıdaraq, ölkə rəhbirliyini öz əlinə aldı. Bu dövrdən başlayaraq, ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi potensial hərəkətə gətirildi., əsaslı dönüşlər başladı. Atəşkəsə nail olundu, ölkənin əsas strateji resursları iqtisadi potensialın artırılmasına istiqamətləndirildi.

H.Əliyevin davamçısı kimi cənab İ.Əliyev qoyulmuş əsas iqtisadi xətti bacarıq və səriştə ilə idarə edir. Ölkədə yeni iş yerləri ayrılmağa başlanır. Son 20 ildə ölkədə 1 mln yeni iş yerləri açılmışdır. Balans dəyərini də istehsal əsas fondlar 75327,1 (2011 il) mln manat təşkil etmiş ümumi daxili məhsul 51157,6 mln manat olmuşdur.

İ.Əliyev cənablarının göstərişi ilə rayon və şəhərlərdə yeni yaşayış kompleksləri tikilmiş, şəhər və rayon nəqliyyat kommunikasiyaları (körpülər, yeraltı keçidlər, estakada, viaduki və s.) yaradılmışdır.

Bütün bu qeyd etdiklərimiz ölkə iqtisadiyyatının malik olduğu resurslardan iqtisadi potensialın artırılması təşəbbüsünün təzahürü kimi qiymətləndirmək olar.

Böyük sənaye potensialı olmuş ölkəmizdə müstəqilik bərpa olunduqdan sonrakı 5 il ərzində ciddi böhran yaşanmış, sənaye məhsulu istehsalı 1991-1996-cı illərdə orta hesabla hər il 19 faiz azalmışdır. Sonrakı illərdə isə sənaye istehsalı orta hesabla hər il 10,6 faiz artaraq müstəqilliyinin bərpasının nəinki ilk ilinin, hətta 1980-1990-cı illərdə olan inkişaf səviyyəsini xeyli qabaqlamış, son 10 ildə isə sənaye daha yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Təkcə 2012-ci ildə istehsal olunmuş sənaye məhsulu 50-60-cı illərin 10 ili ərzində olunmuş məhsula bərabərdir. Son 5 ildə isə 50-70-ci əllərdə, yəni 20 ildə istehsal olunmuş məhsula bərabər sənaye məhsulu istehsal edilmişdir. 20 ildə istehsal edilmiş 283,6 mlrd manatlıq sənaye məhsulunun 61,7 faizi mədənçıxarma, 29,3 faizi emal sənayesi, 7,5 faizi elektrik enerjisi, qaz, buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, qalan hissəsi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı müəssisələrinin payına düşmüşdür.

Əvvəllər xarici ölkələrdən idxal olunan malların bir qismi artıq Azərbaycanda istehsal olunmağa başlamışdır. Qida məhsullarından bitki

yağları, şəkər, pivə, papiros və siqaretlər, süd məhsulları, meyvə şirələri və s. daxili bazarımızı zənginləşdirilmiş, əsas qida məhsullarına idxaldan asılılığımızı xeyli azaltmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin apardığı düzgün milli dirçəliş siyasəti nəticəsində respublikada yaradılan sağlam inkişaf mühitində müstəqil həyatının yenidən təşkil olunma dövrü başladı. Ölkənin müqəddəratı ilə bağlı qarşıda duran təxirəsalınmaz problemlər içərisində Azərbaycanın mükəmməl iqtisadi inkişafı əsasında regionların sosial-iqtisadi yüksəlişinin təmin olunması da əsas hədəflərdən biri oldu. Çünki müstəqil ölkənin dayanaqlı inkişafı üçün regionların müxtəlif imkanlarından istifadə edilməsi bu vəzifənin uğurlu həllinin əsas şərtlərindən birini təşkil edirdi.

Son illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı görülən işlər, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər ölkənin regionlarında qeyri-neft sahələrinin, xüsusilə emal sənayesinin sabit inkişafına zəmin yaratmışdır. Sumqayıt şəhərində, Quba, Şəki, Astara və Xaçmaz rayonlarında elektrik stansiyaları, Gəncədə «Kəpəz» markalı avtokran, «Belarus» tipli traktor və «Maz» tipli ağır tonnajlı yük avtomobili istehsal edən avtomobil zavodu, İmişlidə şəkər zavodu, Şamaxıda müasir standartlara cavab verən, müxtəlif ölçülü televizorlar, kondisionerlər istehsal edən zavod, Naxçıvanda «Lifan» markalı minik avtomobilləri istehsal edən avtomobil zavodu, müxtəlif regionlarda asfalt-beton zavodları, cörək məmulatları istehsalı sexi, Abşeron rayonunda duz zavodu, Lənkəran zavodunda yağ-süd, dondurma və pivə zavodları, masallı rayonunda mebel zavodu, Biləsuvar rayonunda konserv zavodu, Hacıqabul rayonunda kərpic zavodu, Xaçmaz rayonunda konserv və pivə zavodları, Qəbələ rayonunda meyvə şirələri istehsal edən zavod, Gədəbəy rayonunda qızıl-mis emalı zavodu və s. bölgələrdə yeni-yeni sənaye müəssisələri yaradılmış və məhsul növlərinin çeşidi xeyli artmışdır. Nəticədə, regionlarda mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə istehsal müəssisələrinin fəaliyyəti daha da genişləndirilmiş, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması, yerli sahibkarlığın inkişafı

yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, məşğulluğun artırılması və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edilməsi istiqamətində müəyyən uğurlar əldə edilmişdir.

Ölkədə azad sahibkarlıq mühitinin formalaşması fərdi sahibkarlıq kimi yeni təsərrüfatçılıq formalarının yaranmasına təkan vermiş, qeyri-dövlət bölməsinin payı xeyli yüksəlmişdir. Əgər 1991-ci ildə sənaye məhsulunun ümumi həcmində qeyri-dövlət müəssisələrinin məhsulu 1,1 faizlik paya malik idisə, növbəti illərdə aparılan məqsədyönlü iqtisadi islahatlar nəticəsində xüsusi çəkisi sürətlə artaraq sənayenin ümumi məhsulunda 81,3 faizədək yüksəlmişdir.

Bütün bunlar sənayedə işgüzar fəaliyyəsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına, kiçik sahibkarlığın inkişafına güclü təkan vermişdir. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən «açıq qapı» siyasətinin nəticəsidir ki, xarici və müştərək müəssisələrin sayı 4,6 dəfədən çox artmışdır. Hazırda sənaye sahəsində 30-dan çox dövləti təmsil edən 235 xarici investisiyaları müəssisə fəaliyyət göstərir, minlərlə yeni iş yerləri açılmışdır. Yeni formalaşan təsərrüfat strukturlarının nəzərə cərpacaq dərəcədə artması, kiçik sahibkarlığın genişlənməsi və dinamik inkişafı qeyri-dövlət sektorunun rolunun getdikcə artması ilə müşayiət olunur.

2010-cu ildə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin dördüdə üç hissəsindən çoxunu daxili, 24,3 faizini isə xarici mənbələrdən yönəldilmiş vəsaitlər təşkil etmiş, daxili mənbələrdən yönəldilən vəsaitlərin 73,9 faizi dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisə və təşkilatların, 26,1 faizi qeyri-dövlət müəssisələrinin payına düşmüşdür.

Müstəqil Azərbaycana xarici investisiyaların axını ildən-ilə artaraq 2010-cu ildə maksimal həddə çatmış və bu il ərzində iqtisadiyyata 8,2 mlrd ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdur.

1994-cü ildən 2010-cu ilə kimi iqtisadiyyatımızın inkişafına 54,4 mlrd dollar məbləğində xarici investisiya cəlb edilmişdir. İnvestisiyaların 68,9 faizi

iqtisadiyyata birbaşa investisiya şəklində yönəldilmiş, eyni zamanda 33,1 mlrd dolları və ya 60,9 faizi neft sənayesinin inkişafına sərf edilmişdir.

Müstəqilliyin bərpasından sonra ötən illər ərzində ölkədə fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələr tərəfindən iqtisadiyatın qeyri-neft sektoruna qoyulmuş birbaşa investisiyalar da ilbəl artmış və 2010-cu ilin sonunadək qeyri-neft sahələrində istifadə edilmiş xarici birbaşa investisiyaların həcmi 4,3 mlrd dollar təşkil etmişdir.

1993-cü ildən cari ilin əvvəlinə kimi ölkədə 2265 istehsal təyanatlı obyektlər istifadəyə verilmişdir. Təkcə 2010-cu ildə Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri, Bakı şəhərində Qranit-Mərmər zavodu, Səncəçaldə 100 min tonluq Taxıl Elevatoru, Naxçıvan şəhərində ildə 5 min ədəd minik avtomobil istehsal etmək gücünə malik Avtomobil və Ordubad rayonunda Beton zavodları, Ordubad Biləv Su Elektrik Stansiyası, Naxçıvan «Gəmiqaya Daş Məhsulları Sənaye Kompleksi», 87 kilometr uzunluğunda Naxçıvan-Səderək avtomobil yolu, Naxçıvan şəhərində Supaylayıcı qurğu, Lənkəran rayonunda Konserv zavodu, Çay və Dondurma fabrikləri, Zaqatala rayonunda Süd və Tütün emalı zavodları, Abşeron rayonunda Duz zavodu, Cəlilabad rayonunda Şərab istehsalı sexi və Göytəpə Su anbarı, Biləsuvar rayonunda Konserv zavodu, Ağstafa mineral su istehsalı sexi, Salyan rayonunda Soyuducu anbar kompleksi, Qəbələ rayonunda «Gilan» Piano fabriki, meyvə-tərəvəz saxlamaq üçün 5 min tonluq soyuducu anbar, Avtovağzal binası, ölkənin müxtəlif bölgələrində 262,2 min nömrəlik avtomat telefon stansiyaları, 252,5 kilometr uzunluğunda fiber-optik magistral kabel xətti, bütün maliyyə mənbələri hesabına ümumi sahəsi 2048,7 min kvadrat metr olan yeni yaşayış evləri, 886 carpayılıq xəstəxana, 19183 şagird yerlik ümumtəhsil məktəbləri, növbədə 710 nəfəri qəbul edən ambulatoriya-poliklinika müəssisəsi, 1010 yerlik məktəbəqədər uşaq müəssisələri, 1055 yerlik olub, Ağdaş, Balakən və Göyçay rayonlarında Olimpiya İdman kompleksləri, Füzuli rayonunda Horadiz Olimpiya İdman Kompleksi, Tibb Mərkəzi və Muğam evi, Mingəçevir şəhərində «Kür» Olimpiya Tədris-İdman Mərkəzi və Şahmat məktəbi,

Naxçıvan şəhərində Məhdud fiziki imkanlılar üçün Regional İnformasiya Mərkəzi, Cəlilabad rayonunda Müalicə-Diagnostika Mərkəzi və Şahmat Məktəbi, Biləsuvar rayonunda Regional Anna və Uşaq Mərkəzi, Bakı şəhərində Müşfiqabad İdman Mərkəzi, «Dalğa Plaza» İş, «Park Bulvar» Ticarət və İstirahət, habelə Sərgi mərkəzləri, Gəncə şəhərində «Ramada Plaza» və Balakən rayonunda «Qubek» mehmanxanaları, Qəbələ rayonunda «Qafqaz Resort» və «Qafqaz Riverside» mehmanxanaları, «Fitnes» Sağlamlıq Mərkəzi və sairə obyektlər istifadəyə verilmişdir.

Ölkə Prezidenti cənab İ.Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət, xüsusilə sahibkarlığın inkişafına göstərilən hərtərəfli qayğı bütövlükdə respublikanın sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamaqla yanaşı, regionların iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsinə möhkəm zəmin yaratmış və son illərdə bu sahədə yüksək nailiyyətlər əldə edilmişdir. Eyni zamanda, Regionların sosial-iqtisadi inkişafına və əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi, «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli 1907 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarında hər hektar əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdikləri yanacaq və motor yağlarına görə dövlət tərəfindən büdcə vəsaiti hesabına 40 manat yardım verilməsi, habelə istehsalçılara satılan mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsi, eləcə də buğda istehsalçılarının maddi marağının artırılması və buğda istehsalının stimullaşdırılması məqsədi ilə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına əkilən hər hektar üçün 40 manat yardımın verilməsi, məhsuldarlığına təsir göstərən reproduksiya toxum materialının satışına görə əlavə maliyyə vəsaitinin ayrılması, habelə həftənin altıncı və bazar günləri kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə yarmarkaların təşkil edilməsi yetişdirilən məhsulun itkisiz yığılmasına müsbət təsir etmişdir.

Sözün əsl mənasında, becərdiyi torpağın və əmlakın hüquqi sahibinə çevrilmiş Azərbaycan kəndlisi məhsul istehsalı sahəsində ilbəl yüksək nəticələr əldə etmiş, 1993-cü ilə nisbətən kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 58,1 faiz artmışdır. Ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasında mühüm nailiyyətlər qazanılmış, taxıl, kartof, bostan məhsulları, habelə meyvə istehsalı sahəsində yüksək göstəricilər əldə edilmişdir. 2010-cu ildə 2,0 milyon tona yaxın taxıl, 954 min ton kartof, 1190 min ton tərəvəz, 434 min ton bostan məhsulları, 730 min ton meyvə və 130 min ton üzüm məhsulu toplanmışdır. 2010-cu ildə 1993-cü ilə nisbətən taxıl istehsalı 1,7 dəfə, kartof istehsalı 6,3 dəfə, tərəvəz – 2,4 dəfə, bostan məhsulları – 9,2 dəfə, meyvə və giləmeyvə – 2,1 dəfə artmışdır.

Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı da dinamik olaraq artmaqda davam edir. 2010-cü ildə kəsilmiş çəkiddə 253,8 min ton ət, 1529,2 min ton süd, 1178,6 milyon ədəd yumurta və 15,6 min ton yun istehsal edilmiş və müqayisə edilən dövrdə kəsilmiş çəkiddə ət istehsalı 2,7 dəfə, süd – 1,9 dəfə, yumurta – 2,0 dəfə, un istehsalı 1,6 dəfə artmışdır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı, istehsalı olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artması ölkənin idxal-ixrac balansında da mütərəqqi meylləri gücləndirir, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi imkanlarını artırır. Son illərin yekunları bir daha sübut etdi ki, dövlətin aqrar sektora dəstəyinin artması öz müsbət nəticələrini verir və bu gün ölkəmiz əhalinin əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatını yerli məhsul istehsal hesabına ödəyir. Bununla belə, aqrar sektorun səmərəliliyinin artırılması, təsərrüfatların mülkiyyətində olan torpaqlardan səmərəli istifadə olunması, regionlarda anbarların, soyuducu kameraların qurulması, emal müəssisələrinin yaradılması, məhsuldarlığın, digər səmərəlilik, keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşması, ekoloji təmiz məhsulların istehsalının daha sürətlə artırılması qarşıda duran ən vacib məsələlərdir.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra keçid dövrünə xas olan böhranlı proseslər başqa sahələrdə olduğu kimi, nəqliyyat

sektorunda da baş vermişdir. Lakin, bütün nəqliyyat növlərində müşahidə olunan geriliyin qarşısı 1996-cı ildə alınmış və bu sahədə nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərinin inkişafında müsbət meyllər yaranmışdır. Hazırda ölkə iqtisadiyyatı üçün prioritet sahələrdən birinə çevrilmiş nəqliyyat sektoru əsas infrastrukturlardan biri olaraq dayanaqlı inkişaf edir. Nəqliyyat sektoruna investisiyaların yönəldilməsi, nəqliyyatın hərəkət heyətinin yeniləşməsi, körpülərin tikilməsi, yeni avtomobil yollarının çəkilişi, yenidən qurulması və s. işləri davam etdirilmiş, transmilli layihələrin səmərəli fəaliyyət sahənin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Son illər ərzində nəqliyyat vasitələri ilə daşınmış yüklərin həcmi 2,5 mlrd ton təşkil etmiş, nəqliyyatın xidmətindən istifadə etmiş sərnəşinlərin sayı isə 1991-ci illə müqayisədə 421,3 mln nəfər və ya 43,6 faz atmışdır. Dövlət mülkiyyətində olan avtomobil nəqliyyatı vasitələri ayrı-ayrı şəxslərin və özəl sektorun istifadəsinə verilmiş və özəl bölməsində yük daşınmasının payı nəqliyyat sektorunda 73,9 faizədək yüksəlmişdir.

Nəqliyyat fəaliyyətinin coğrafiyası daha da genişlənməmişdir. Ayrı-ayrı nəqliyyat növləri ilə beynəlxalq əlaqədə yük daşınmasının həcmi artmış, nəqliyyatın bütün növləri ilə bir ton yükün orta daşınma məsafəsi 165 km-dən 497-km-ə çatmışdır.

Ötən əsrin həyata keçirilmiş ən iri transmilli layihələrindən biri olan tarixi «İpək yolu» nəqliyyat dəhlizi müstəqilliyin bərpası dövründə reallaşmışdır. 1998-ci ildən başlayaraq Avropa-Qafqaz-Asiya ölkələri arasında yüklərin qarşılıqlı olaraq faydalı və təhlükəsiz ötürülməsi sahəsində fəaliyyətə başlayan bu dəhliz artıq regional nəqliyyat dəhlizləri ilə rəqabət aparan dəhlizə çevrilmiş və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, yerüstü nəqliyyat infrastrukturunun formalaşmasına ciddi təsir edən amillərdən birinə çevrilmişdir. 1998-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə dəhliz vasitəsilə 30,5 mln ton və ya 2,4 dəfə çox yük, 85,6 mln nəfər və ya 62,2 faiz çox sərnəşin daşınmışdır. Yüklərin 47,8 faizi dəmir yolu, 32,6 faizi avtomobil, 19,6 faizi dəniz nəqliyyatının payına düşmüş, bütün nəqliyyat növlərində, o cümlədən

avtomobil nəqliyyatında 5,8 dəfə, dəniz nəqliyyatında 2,2 dəfə, dəmir yolu nəqliyyatında isə 57,0 faiz artım qeydə alınmışdır.

2011-ci ilin əvvəlinə respublikada avtonəqliyyat vasitələrinin sayı 982,6 min ədəd təşkil edərək, 20 il ərzində 589,6 min ədəd artmış və artımın əsas hissəsi əhali tərəfindən alınmış avtomobillərin hesabına əldə olunmuşdur. Bütün avtomobillərin 725,8 mini şəxsi minik avtomobilləridir. Müstəqilliyin bərpasının ilk ilində hər 100 ailəyə 18 şəxsi minik avtomobili düşürdüsə, hazırda hər 100 ailədən 40-ı minik avtomobilinə malikdir. 20 il ərzində gəmiçiliyin nəqliyyat donanması üçün yükləmə nəqliyyatı 99,5 min ton olan 9 ədəd yük və 2 ədəd sərnişin gəmisinin alınması donanmanın ilbəl zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Ötən illər ərzində metro nəqliyyatının hərəkət heyətinin yeniləşməsi, vaqonların məhsuldarlığının artımı istiqamətində müsbət dinamika davam etmiş, metropoliten tərəfindən 181 ədəd yeni sərnişin vaqonu alınaraq şəhər sakinlərinin istifadəsinə verilmişdir.

Ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan informasiya və rabitə sahəsindəki inkişaf səviyyəsinə görə iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Mövcud informasiya və rabitə sahələrinin intensiv və yüksək səviyyədə inkişafını, yeni xidmət növlərinin, o cümlədən mobil telefon rabitəsinin, internetin ölkəmizdə təşəkkül tapması və genişlənməsi ilə səciyyələndirmək olar. Ölkə həyatına 1994-cü ildə daxil olmuş mobil telefon rabitəsi artıq ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayır və ölkə əhalisinin hər bir nəfərinə orta hesabla bir mobil telefon nömrəsi düşür.

1993-cü ildə 164 radio-televiziya stansiyası fəaliyyət göstərmişdisə. 2010-cu ildə bu göstərici 1,9 dəfə artmışdır.

XXI əsrdə Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinə keçid və onun qurulması, elektron hökumətin formalaşdırılması və intellektual potensialın inkişafı sayəsində neft sektorundan sonra prioritet sahə hesab olunan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsi ölkənin sosial-iqtisadi həyatına son illər daha ciddi nüfuz etmişdir. Müasirdə və gələcək

perspektivdə İKT-nin əhəmiyyəti ön plana keçir. Bu məqsədlə 2003-cü il fevralın 17-də Ümumilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış №Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)» müəyyənləşdirilmiş məqsədə çatmaq – informasiya çərçivəsində keçidi təmin etmək üçün məqsədyönlü fəaliyyət proqramıdır. Milli Strategiyada nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrasını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təsdiq etdiyi Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramına (Elektron Azərbaycan) uyğun olaraq 2005-ci ildən başlayaraq çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilir.

Hazırda ölkədə mövcud olan 599,6 min kompyuterdən 2010-cu ildə, 3,4 milyon nəfər istifadə etmişdir. İnternet istifadəçilərinin sayı 3259,0 min nəfər təşkil etmiş və əhalinin hər 100 nəfərindən 46-sı internet istifadəçisidir. Ölkədə fəaliyyət göstərən hər dörd müəssisədən biri kompyutərə malikdir və bu müəssisələrdə çalışan 161,6 min işçi kompyuterdən, eyni zamanda 70,9 min işçi internetdən də istifadə edir.

1991-1993-cü illərdə ticarət və xidmət sahələrində istehlak qiymətlərinin və xidmət tariflərinin kəskin sürətdə bahalaşması ilə əlaqədar ticarət şəbəkələrindəki əmtəə qıtlığı əhalinin gəlirlərinin azalması, alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin pisləşməsinə səbəb olmuşdu. Artıq 1995-ci ildən başlayaraq inflyasiyanın qarşısının alınması, ticarət şəbəkəsində tənəzzülə son qoyulması mümkün oldu, əhalinin həyat səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı.

2010-cu ildə ticarət və iaşə şəbəkələrindən əhaliyə 13,7 mlrd manatlıq istehlak malları satılmış, onun real həcmi 1993-cü ilə nisbətən 4,8 dəfə artmışdır. İstehlak mallarının 60,1 faizi ticarət müəssisələrində, 39,9 faizi bazar və yarmarkalarda realizə olunmuşdur. 1993-cü illə müqayisədə 2010-cu ildə ərzaq mallarının satışı 3,8 dəfə, qeyri-ərzaq mallarının satışı isə 7,6 dəfə artmışdır. 1993-cü illə müqayisədə 2010-cu ildə iaşə müəssisələrinin dövriyyəsi

6,7 dəfə artaraq 417,8 mln manat olmuşdur. İl ərzində orta hesabla ölkənin hər bir sakini ticarət və iaşə şəbəkələrində 1531,1 manatlıq istehlak malları almış və iaşə xidmətindən istifadə etmişdir ki, bu da 1993-cü ildəkindən 3,2 dəfə çox olmuşdur.

1995-ci ildən başlayaraq ölkə əhalisi tərəfindən qeyri-ərzaq mallarının alınmasına meyl ilbəl artmışdır. 1995-ci ildə əhalinin ticarət şəbəkələrindən aldığı istehlak mallarının yalnız 25,0 faizi qeyri-ərzaq malları olduğu halda, 2012-ci ildə bu göstərici artaraq 40 faizə yaxın olmuşdur. 2012-ci ildə ticarət şəbəkəsindən daha çox geyimlər, ayaqqabı, elektrik malları, hesablama texnikası və teleradio malları, tikinti materialları, avtomobil və digər qeyri-ərzaq malları alınmışdır. Bütün bunlar ölkə əhalisinin yaşayış tərzinin ilbəl yaxşılaşmasına əyani sübutdur.

Ölkənin bütün iqtisadi rayonlarında xidmət şəbəkələrinin genişləndirilməsi və inkişafı nəticəsində əhaliyə göstərilən pulu xidmət göstəriciləri də müsbət inkişafa doğru meyl etmişdir. Əhaliyə 4,7 mlrd manatlıq və ya 1993-cü ilin səviyyəsindən 3,2 dəfə çox pulu xidmət göstərilmişdir.

İqtisadiyyatın sürətlə inkişafı, dünya ölkələri arasında nüfuzunun yüksəlməsi ölkəmizə marağın artmasına səbəb olmuş, respublikamıza gələn əcnəbilərin ildən-ilə çoxalmasına, bir sözlə turizm fəaliyyətinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Bu illər ərzində 10-dan çox xarici ölkə paytaxtlarında beynəlxalq turizm sərgilərində Azərbaycan Respublikası iştirak etmiş, 50-yə yaxın xarici və yerli turizm şirkətlərinin iştirakı ilə Bakı şəhərində beynəlxalq turizm sərgisi keçirilmişdir. 2010-cu ildə ölkəyə gələn turistlərin sayı 2003-cü ilə nisbətən 2,2 dəfə artmışdır. Bu dövrdə ölkə vətəndaşlarının gəlirlərinin artması nəticəsində xarici ölkələrə səfər edən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı 2003-cü illə müqayisədə 2,7 dəfə artaraq 1,8 mln nəfər təşkil etmişdir.

Son illər ölkəmizdə müasir tələblərə cavab verən «Holiday INN», «Meridian», «Musado», «Metropol», «Abu Arena», «Ambassador», №Park

İİN», «Exselsior Hotel Baku» kimi mehmanxanalar tikilib istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən ölkəmizdə turizm sahəsinin daha da inkişaf etdirilməsi və turizm fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması zərurətini nəzərə alaraq, turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmaqla zəngin coğrafi landşafta malik ölkəmizin təbiət abidələrinin və eləcə də xalqımızın mədəni-tarixi irsinin geniş miqyasda tanıtılmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycanda 2011-ci ilin «Turizm ili» elan edilməsi haqqında sərəncam imzalanmışdır.

Son dövrlərdə regionlarda turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi sahəsində mühüm işlər yerinə yetirilmişdir. Qusar rayonunda «Şahdağ» Qış-Ya Turizm Kompleksinin tikintisinə və regionlarda yeni mehmanxana binalarının inşasına başlanmışdır. 2010-cu ildə Bakı şəhərində dörd ulduzlu və üç ulduzlu mehmanxanalar istifadəyə verilmiş və 2011-ci «Turizm ili»ndə isə beş beşulduzlu mehmanxananın tikintisinin başa çatdırılmaq istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Milli iqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasında qurulmasının mühüm istiqamətlərindən biri ölkə iqtisadiyyatının bütün iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının təmin edilməsidir. 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq ölkədə makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi sabitliyin bərqərar olması və xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətlərində səmərəli və davamlı tədbirlər kompleksinin reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasına əlverişli zəmin yaratmışdır. Belə ki, 1993-cü ildə 60 xarici ölkə ticarət əlaqələri qurulmuşdusa, 2010-cu ildə bu əlaqələrin coğrafiyası genişlənməmiş və 147 xarici dövlətlə idxal-ixrac əməliyyatları aparılmışdır.

1993-cü ildə xarici ölkələrdə ticarət dövriyyəsinin həcmi 1353,5 mln ABŞ dollar olmuş, sonrakı illərdə ticarət əlaqələri genişlənərək 2010-cu ildə 27,9 mlrd ABŞ dollarına çatmış və 1993-cü illə müqayisədə 20,6 dəfə artmışdır.

Bu illər ərzində xarici ticarət əlaqələrinin strukturu da xeyli dəyişmişdir. İdxalın ümumi həcmində respublikaya gətirilən ərzaq məhsullarının xüsusi

çəkisi 1993-cü ildə 21,2 faiz, 1995-ci ildə 41,6 faiz olduğu halda, 2010-cu ildə bu göstərici azalaraq 18,6 faiz təşkil etmişdir. Ərzaq məhsullarının idxalının azalmasına səbəb ölkəmizdə uğurla aparılan aqrar islahatlar nəticəsində yerli ərzaq məhsullarının istehsalının ilbəl artması olmuşdur.

Bütün bunlar ölkədə iqtisadi potensialın gücünü onun daima artmasını əks etdirir.

Ulu öndər H.Əliyev cənabları dahiyan söylədiyi bir fikri diqqətə cəlb etmək istərdik: «İqtisadiyyat güclü olsa basılmaz vətən».

1.2. Ölkənin əmək resursları və əmək bazarı.

Əmək resursları iqtisadi potensialın yüksəldilməsinin mühüm meyarlarından biri hesab etmək olar. Çünki əmək resursları məhsuldar qüvvələrin bir əsas qanadı kimi çıxış edir, əmək vasitələrinə təsir göstərir ki, nəticədə məhsul yaradılır ki, bu da ölkənin iqtisadi potensialının artmasına xidmət edir.

Bu nöqteyi nəzərdən ölkədə əmək resurslarından səmərəli istifadə onun səriştəli yerləşdirilməsi əsas məsələlərdəndir.

Beləliklə, əmək bazarı ümumi iqtisadi qanunlara tabe olmaqla tələb-təklif mexanizmi əsasında fəaliyyət göstərərək digər əmtəə bazarlarından öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu zaman əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin makro və mikro amilləri ilə yanaşı sosial, sosial-psixoloji və s. amillər də fəaliyyət göstərirlər.

Real iqtisadi həyatda əmək bazarının fəaliyyəti çoxlu amillərin təsiri altında tənzimlənir.

Bunlardan biri demografik amildir, doğum səviyyəsi, iş qabiliyyətli əhəlinin artımı, onun cinsi quruluşu və s.

İkincisi – müxtəlif etnik qrupların iqtisadi aktivlik səviyyəsi. Məsələn, bir etnik qrupun iş qabiliyyəti, digərinə nisbətən yüksək ola bilər.

Üçüncüsü – əhəlinin miqrasiyasıdır.

Beləliklə, əmək bazarını belə müəyyənləşdirmək olar. Əmək bazarı – əmtəə bazarının xüsusi növüdür. Bu bazarın məzmunu xüsusi əmtəə olan iş qüvvəsinin alınıb-satılmasında ifadə olunur. İqtisadi kateqoriya kimi iş qüvvəsinin sahibi ilə, iş qüvvəsini alan arasında münasibəti əks etdirir. Deməli, sözün əsl mənasında «əmək bazarı» yox, «iş qüvvəsi bazarı» mövcuddur. Lakin bunların hər ikisini cənilik kimi qəbul etmək olar.

İqtisadi sistemlərdə «iş qüvvəsi bazarı»nın formalaşması mənbəyi əhalidir. Bütünlükdə əhəlinin müəyyən hissəsi, qanunçuluq əsasında əmək resursu kimi qiymətləndirilir.

Əmək resursları iş qabiliyyətli bütün əhalinin əhatə edir. İctimai istehsalın inkişafı, ölkənin maddi ehtiyatlarının toplanması və artması, nəhayət əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsi əmək resurslarından istifadə səviyyəsindən asılıdır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda bəzi hallarda əmək resursları anlayışı işçi qüvvəsi ilə eyniləşdirirlər. Lakin bunlar arasında fərq mövcuddur. Belə ki, əmək resursları iş qabiliyyətli bütün əhalini əhatə edərsə, işçi qüvvəsi əmək resurslarının ictimai istehsalda çalışan hissəsini əks etdirir.

Əmək resurslarının hərəkəti və təkrar istehsalı əmək resursları balansında əks olunur. Həmin balansın strukturu belədir.

Cədvəl 1

Əmək ehtiyatları balansı.
(2012 min nəfər)

	Miqdarı
1. İş qabiliyyətli və iş qabiliyyətli yaşında olan əhali:	6974,6
Kişilər 16 – 65 yaş	% 41,8
Qadınlar 16 – 60 yaş	% 58,2
2. İş qabiliyyətli lakin iş qabiliyyətli yaşında olmayan əhali:	% 1,7
Kişilər 65 yaşdan yuxarı	% 0,9
Qadınlar 60 yaşdan yuxarı	% 0,8

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında çalışanların orta illik sayı 2009-cu ildə 5,8 mln nəfər olmuşdur. Respublikanın xalq təsərrüfatı sahələrində çalışanların orta illik sayı 2009-2012-ci illərdə aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəlin məlumatları göstərir ki, iqtisadiyyatın dövlət sektorunda məşğul olanlar azalmağa, qeyri-dövlət sektorunda çalışanlar isə artmağa doğru meyllidir. Qeyri-dövlət sektorunda isə fərdi fəaliyyət daha çox xüsusi çəkiyə malikdir.

Deməli, iqtisadiyyatın bazar yönümlü inkişafı iş qüvvəsinin transformasiyasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 2¹

İqtisadiyyat sektorları üzrə məşğul olan əhalinin bölgüsü (%-lə)

	2009	2010	2011	2012
Cəmi iqtisadiyyatda məşğuldur	100,0	100,0	100,0	100,0
O cümlədən:				
Dövlət sektorunda	32,0	30,8	30,7	28,2
Qeyri-dövlət sektorunda	68,0	69,2	69,3	71,8
Onlardan:				
Fərdi sektorda	47,6	49,1	49,0	51,9

Əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsi məsələsinə iki istiqamətdə baxmaq olar. Bir tərəfdən işsizliyi ləğv etmək üçün bütün işləyə bilən əhalinin işlə təmin olunması. İkinci bir tərəfdən iqtisadiyyatın tələbatını ödəyə bilən ixtisaslı kadrların, mütəxəssislərin işlə təmin olunması.

Əmək resurslarından səmərəli istifadə olunması və onun iqtisadiyyat sahələri üzrə yerləşdirilməsi daimi problemidir. Çünki, bu problemə çoxlu sayda sosial-psixoloji amillər təsir göstərir. Məsələn, hər bir işçi iş yerinin yaxın olmasını, əmək haqqının yüksək olmasını, kollektivdə sağlam mühitin olmasını və s. istəyir. Buna görə də o, daima sərfəli olan iş yeri axtarır.

Əmək resurslarının səmərəli bölgüsünün konkret metodikası yoxdur, lakin qanunauyğunluğu vardır. Belə ki, bu zaman ilk əvvəl maddi istehsalın tələbatı, onun da daxilində aparıcı sahələri tələbatı ödənilir. Bu ardıcılıqla qalan sahələrin də işçi qüvvəsinə olan tələbatı ödənilir. Lakin bu zaman müəyyən mütənasibliklər: ümumi əhali ilə əmək ehtiyatları arasında, maddi istehsalla xidmət sahələri, kənd təsərrüfatı arasında və s. mütənasibliklər gözlənilməlidir.

¹ Az.st.rəq.2013 – s.95

Respublikada ümumi əhali və əmək ehtiyatlarının artım sürəti.

	2009	2010	2011	2012
Əhalinin sayı, min nəfər	8665,9	8779,8	8896,9	8997,4
Artım %	100,0	101,3	101,3	101,1
İqtisadiyyatda çalışanlar, min nəfər	5444,5	5696,5	5711,3	5866,0
Artım %	100,0	104,6	100,2	102,7

Göründüyü kimi respublikada ümumi əhalinin sayı artımı sabit olsa da, iqtisadiyyatda çalışanların sayı artmağa doğru meyillidir. Burada bir fikri də qeyd etmək lazımdır ki, 2006-cı ilə nisbətən 2009-cu ildə əhalinin mütləq artımı 331,5 min nəfər olmuşdursa, iqtisadiyyatda işləyənlərin artımı 421,5 min nəfər olmuşdur.

Əgər iqtisadiyyatda məşğul olanlar ümumi əhalinin təxminən 50%-ə qədərini təşkil edərsə, deməli müqayisə olunan dövrlərdə əhali artımı ilə, işləyənlərin artımı arasında da bu nisbətə yaxın göstərici olmalı idi.

İşçi qüvvəsi bazarının daxili tənzimləyicilərinin çoxluğu nəticəsində və habelə onun effektiv fəaliyyətinin sosial vacibliyini nəzərə alaraq əmək bazarının səriştəli idarə olunması və tənzimlənməsi zəruriliyi meydana çıxır. Belə qənaətdə gəlmək mümkündür ki, məşğulluğun səriştəli tənzimlənməsi islahatın mühüm vəzifəsinə çevrilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçən Azərbaycan Respublikasında bu sahədə müəyyən işlər görülmüş və görülməkdədir.

Belə ki, respublikada məşğulluq haqqında qərar qəbul edilmiş, respublikanın Konstitusiyasında hər bir şəxsin əmək hüququ təsbit edilmiş, əmək birjalarının yaradılmasına başlanılmış, işsizlərin qeydiyyatı komitəsi yaradılmışdır. Bütün bunların hamısı başlanğıcdır.

Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində çoxlu maneələrlə qarşılaşır və mürəkkəb sosial məsələləri həll etməlidir. Buna görə də

¹ Az.st.rəq.2013 – s.41-92

əmək bazarının tənzim olunmasında təcrübəsi olan ölkələrin metodikalarından istifadə olunması və ya onlara nəzər salınması məqsəduyğundur.

Əmək münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsinin dörd istiqamətinə fikir verilməlidir.

1. Dövlət sektorunda iş yerlərinin artırılması və məşğulluğun artımının stimullaşdırılması proqramı.
2. İşçi qüvvəsinin hazırlanması və yenidən ixtisasının dəyişdirilməsi proqramı.
3. İşçi qüvvəsinin icarəyə götürülməsinə şərait yaradılması proqramı.
4. İşsizlərin sosial sığortası proqramı.

Məsələn. Bu proqramlar çərçivəsində ABŞ-da müharibədən sonrakı dövrlərdə dövlət sektorunda ictimai xidmət sahələrində iş yerləri çoxaldılmağa başlandı (təhsil, səhiyyə xidməti, kommunal təsərrüfatında və s.). Nəticədə 70-ci illərdə işsizlik səviyyəsi 0,8%-ə enmişdir.

İşçi qüvvəsinin icarə edilməsi üzrə ABŞ-da 2500 qədər məntəqə vardır. Onlar işsizləri qeydə alaraq onları işlə təmin etməyə çalışırlar.

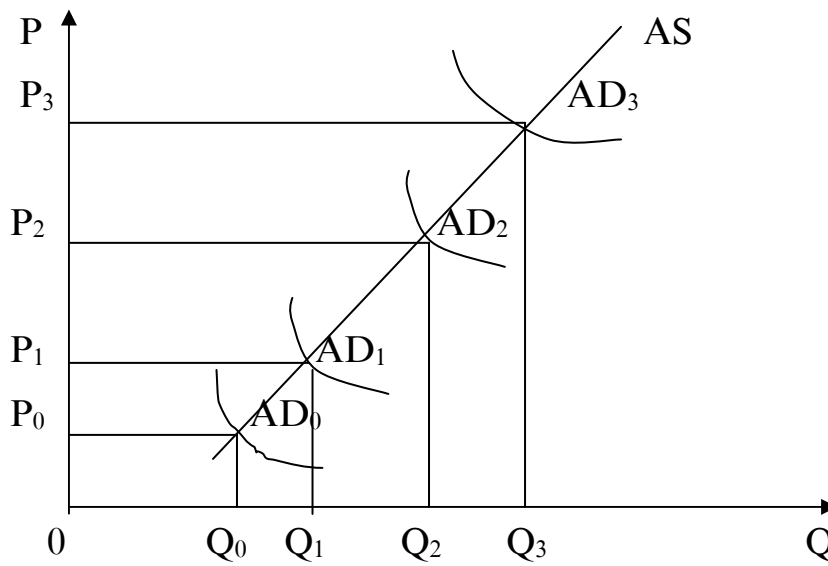
Azərbaycan Respublikasında rəsmi və ya qeyri-rəsmi formada 1 mln. 200 min qaçqın vardır ki, onların da çoxu təbiidir ki, işsizdir. Onlardan 2009-cu ilə cəmi 41100 nəfəri qeydiyyatdan keçmiş, işsizliyə görə müavinət alanları 2721 nəfər olmuşdur.

Əmək bazarında dövlət fəaliyyətinin konseptual əsası uzun illər aktiv dövlət siyasətinə söykənmişdir. Əmək münasibətlərinə dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması konsepsiyası vardır. Bunun özü də işsizliyin təbii və könüllü olması ideyası ilə (monetarist fikir) əlaqələndirilirdi. Bu konsepsiyaya dayanaraq ABŞ dövləti 80-ci illərdə əmək resursu sahəsində federal xərcləri azalmışdır.

Bazar iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsasını işsizlik və əmək haqqı arasındakı asılılıq təşkil edir. Burada söhbət Filipp's əyrisindən gedir. Həmin əyri işsizlik və əmək haqqı arasında qeyri-xətti asılılıq olduğunu göstərir. Fillips (1861 -1958) ingilis amilidir.

İşsizlik, inflyasiya, qiymət və məhsulun real həcmnin asılılığını əks etdirən Fillips əyrisinin qrafiki aşağıdakı kimidir.

Qrafik 1



Məhsulun real həcmi

Fərz edək ki, müəyyən vaxt ərzində məcmu tələb AD_0 -dan AD_1 -ə qədər genişlənmişdir. Bu məcmu tələb hər hansı bir qeyri-qiymət amili nəticəsində baş verə bilər. Məsələn, sahibkarlar çox miqdarda investisiya məhsulu ala bilərlər və ya dövlət ictimai məhsulu çoxaltmaq üçün öz xərclərini artırabilir. Hansı səbəb olursa olsun biz məhsulun həcmnin Q_0 -dan Q_1 -ə qədər artdığını və qiymətin P_0 -dan P_1 -ə qədər yüksəldiyini görürük.

İndi isə fərz edək ki, məcmu tələb daha çox kəmiyyətə qədər artmışdır. AD_0 -dan AD_3 -ə qədər artmışdır.

Yəni tarazlıq nöqtəsi inflyasiya və məhsulun real həcmnin yüksək olduğu halda mümkün olacaqdır. Həm də məhsulun real həcmi yüksəkdirsə, deməli işsizlik səviyyəsi aşağı olmalıdır.

Analoji olaraq fərz edək ki, həmin ildə məcmu tələb faktiki olaraq AD_0 -dan AD_1 -ə qədər artıb. Bu zaman AD_0 - AD_3 mövqeyinə nəzərən AD_0 - AD_1 mövqeyində inflyasiya və məhsulun real həcmi aşağıdır, deməli işsizlik yüksəkdir.

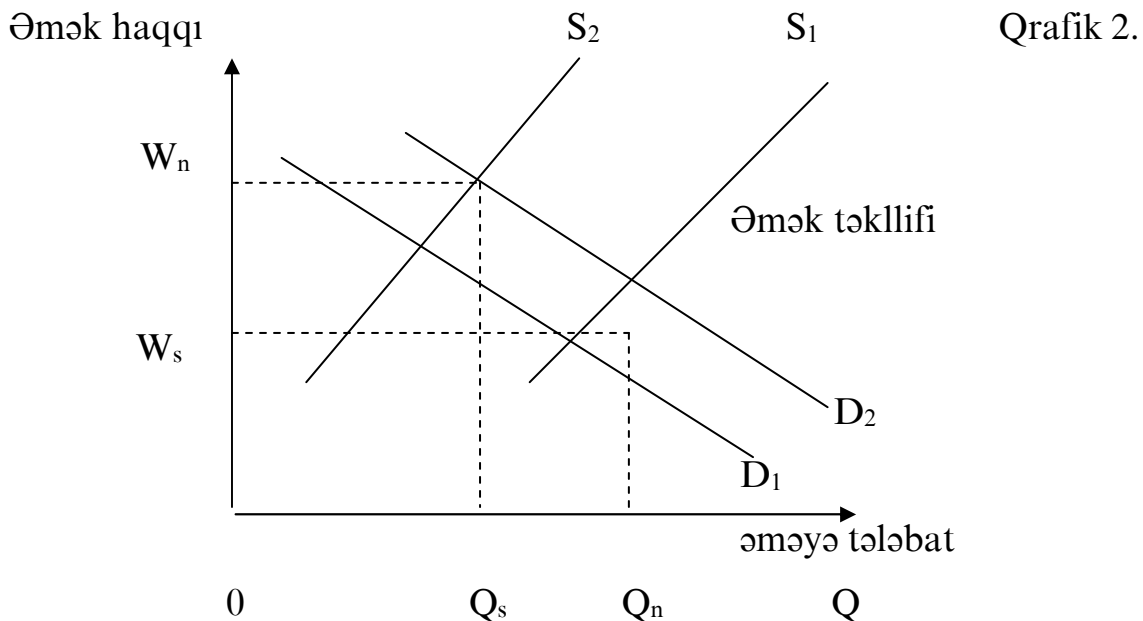
Sadəcə olaraq qeyd etmək olar ki, inflyasiyanın yüksək artım sürəti işsizliyin aşağı səviyyəsi ilə müşayiət olunmalıdır. Bu Fillips əyrisi adlanır.

Azad rəqabət bazarında ayrı-ayrı işçi öz əməyini satdığı kimi, müəyyən işçi qrupu, kollektiv öz əməyini sata bilər. Belə halda işçi qrupunu kollektivini təmsil edən azad Həmkarlar təşkilatları yaradılır və fəaliyyət göstərirlər. Həmkarlar təşkilatlarının daha iri işçi kollektivi adından icarəçilərlə əmək müqavilələri bağlayırlar.

Həmkarlar təşkilatları bir neçə məqsədə xidmət etsələr də, onun əsas məqsədi əmək haqqının yüksəltmək uğrunda mübarizə aparmaqdır. Buna o, müəyyən yollarla nail ola bilər.

Həmkarların fikrincə əmək haqqının artırılmasının arzu olunan yollarından biri əməyə tələbatın artırılmasıdır. Belə ki, əməyə tələbatın artması əmək haqqı stavkasının artması ilə yanaşı, iş yerlərinin də artmasına səbəb olur.

Bu aşağıdakı qrafikdə əyani surətdə əks etdirilir.



Əgər həmkarlar əmək tələbatını D_1 -dən D_2 qədər yüksəldə bilsələr, bu zaman əmək haqqı səviyyəsi W_s -dən W_n -ə qədər, iş yerləri isə Q_s -dən Q_n -ə qədər yüksələ bilər.

Bu zaman istehsal olunan məhsula və ya xidmətə tələbatı, əmək məhsuldarlığını, qiymət və ya digər istehsal amillərinin yüksəlməsi halları baş verə bilər.

Bunlara ayrılıqda nəzər salaq. Həmkarlar təşkilatı istehsal olunan məhsul və xidmətlərə tələbatı, onu təbliğ etməklə, siyasi lobbi fəaliyyəti vasitəsilə artırma bilirlər. Mətbuatda, televiziya da çıxış edərək, məhsul və xidmətlərin parametrlərini, keyfiyyətini, müddətliliyini, zamanətliyini təbliğ edir, onun üzərində «Həmkarlar nişanı» qoyurlar.

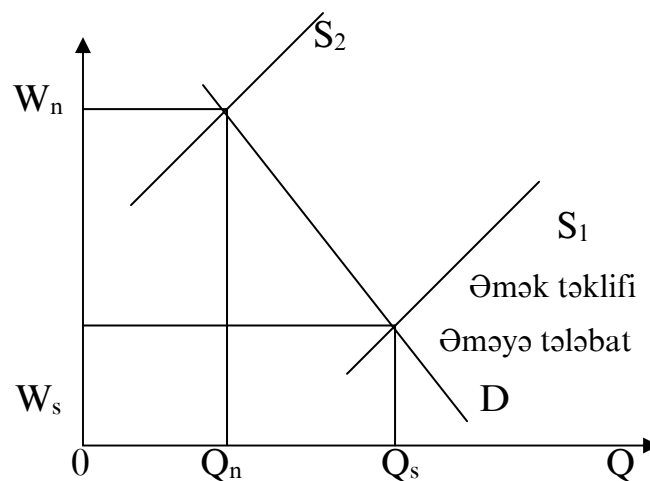
Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ümumbəşəri xüsusiyyətə malikdir. Çünki işəməz sistemində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi birbaşa əmək haqqının yüksəldilməsinə səbəb olur.

Resurs əvəzedicisinə qiymətlərin yüksəldilməsi vasitəsilə həmkarlar əməyə tələbatı yüksəldə bilirlər.

Qapalı və ya sex tred-yunionizmi vasitəsilə həmkarlar əmək haqqı səviyyəsini yüksəldə bilirlər. Bunun üçün Həmkarlar əmək təklifini azaldırlar. Əmək təklifinin azaldılmasının hüquqi əsası:

- a) immiqrasiyanın məhdudlaşdırılması.
- b) uşaq əməyinin azaldılması
- v) mütləq təqaüdə gedilməsinin dəstəklənməsi.
- q) iş həftəsinin qısaldılması ola bilər.

Bu məqsəd üçün daha sərfəli olanı bir qrup ixtisaslı fəhlələr Həmkarlar vasitəsilə öz sayını azaltmaqdır. Daha doğrusu, sex həmkarları bir qrup yüksək ixtisaslı fəhlələrlə inhisar əldə saxlayırlar və icarədarları əmək haqqı səviyyəsini yüksəltməyə məcbur edirlər.



Qrafik 3

Əmək təklifini S_1 -dən S_2 -yə azaldaraq həmkarlar əmək haqqını W_s - W_n -ə qədər yüksəltməyə nail olurlar. Bu zaman muzzla tutulan fəhlələrin sayı Q_s -dən Q_n -ə qədər azalmış olur.

Həmkarlar təşkilatları ixtisasın lisenziyalasdırılması yolu ilə də əmək təklifini azalda bilərlər. Məsələn, Həmkarlar təşkilatları bələdiyyə idarələri vasitəsilə qanun qəbul etdirə bilərlər ki, hər bir ixtisas sahibinə müəyyən tələbləri ödəmək qabiliyyəti haqqında lisenziya versin. Daha doğrusu, hər bir nəfərin iş qabiliyyəti qanunlaşdırılmalıdır ki, hər kəs bacardığı işlə məşğul olsun.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkədə əmək bazarının formalaşdırılmasının inkişafı mexanizmlərindən istifadə zərurətə çevrilir.

İşçi qüvvəsinin istifadə etməklə əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 26 oktyabr tarixli 1068 nömrəli Məərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası»nın (2006-2015-ci illər) əsas məqsədidir.

Ayrı-ayrı sahələrdə aparılmış tədqiqatların nəticəsinə əsasən 2010-cu ildə 4329,1 min nəfər iqtisadiyyatda məşğul olmuş və onların 31,7 faizi muzzla işləyənlərin payına düşmüşdür. Əgər 1993-cü ildə muzzla işləyənlərin 18,3 faizi istehsal sahəsində, 81,7 faiz isə qeyri-istehsal sahəsində çalışırdısa, yeni iri və orta istehsal müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi nəticəsində 2010-cu ildə istehsal sahələrində işləyənlərin sayı 20,4 faizə qədər artmışdır.

Son illər iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət sektorları arasında məşğulluğun bölüşdürülməsində dəyişikliyin miqyası və intensivliyi iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda məşğulluğun payının 1995-ci ildəki 43,9 faizdən 2010-cu ildə 73,6 faizədək artması ilə izah olunur. 2010-cu ili 1995-illə müqayisədə xarici investisiyalı təşkilatlardakı məşğulların payının 10 dəfə artması nəzərə çarpır ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına inteqrasiya prosesini təsdiq edir.

2011-ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə iqtisadi fəal əhalinin sayı 4587,4 min nəfər olmuş və 1995-ci illə müqayisədə 26,0 faiz, məşğul əhalinin sayı 19,8 faiz artmışdır.

Dövlət məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən əmək bazarında mövcud vəziyyəti nəzərə almaqla işaxtaran və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Baş Məşğulluq İdarəsi tərəfindən «Əmək yarmarkaları» keçirilmiş, işaxtaran və işsiz vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyətinə həvəsləndirilməsi, onların maarifləndirilməsi məqsədilə əsasən gənclərin cəlb olunduğu kurslar təşkil edilmişdir. Nəticədə 2003-2010-cu illər ərzində iş axtaranların 212,9 min nəfəri müəssisələrdə işlə təmin olunmuş, 21,2 min nəfəri peşə hazırlığı kurslarına göndərilmiş, 14,8 min nəfəri işə haqqı ödənilən ictimai işlərə cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına istiqamətləndirilmiş Dövlət Proqramları (2004-2008-ci illər və 2009-2013-cü illər) ilə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla yerinə yetirilməsi ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasını təmin etmiş, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı, prioritet sahələrə iri həcmli investisiyaların yönəldilməsi regionlarda müasir infrastruktura layihələrin reallaşdırılması, yeni istehsal və emal müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması üçün zəmin yaratmış və bunun nəticəsi olaraq 2004-2010-cu illər ərzində ölkədə 913 min yeni, o cümlədən 655 min daimi iş yerləri yaradılmışdır.

Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması işçi qüvvəsinin məşğuliyyətini əhatə edir. Dövlətin bu sahədəki tənzimləmə siyasəti «tam məşğuliyyətin» təmin olunmasıdır.

«Tam məşğuliyyət» anlayışı mücərrəd xarakter daşıyır. Mütləq «tam məşğuliyyət»in təmin olunması mümkün deyildir. İşsizliyin müəyyən səviyyəsi normal hal sayılır. Müasir bazar münasibətləri şəraitində işsizliyin müəyyən tipləri mövcuddur.

1. Friksion işsizlik.
2. Struktur işsizliyi
3. Mövsümi (dövri) işsizlik.

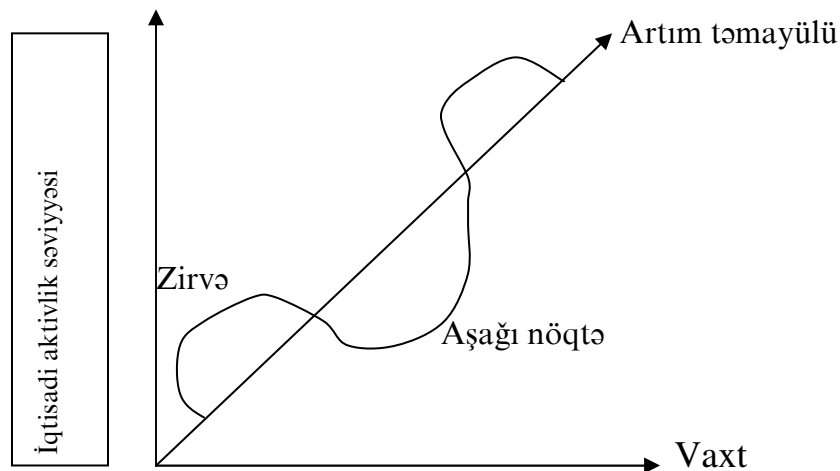
Friksion işsizlik o adamları əhatə edir ki, onlar iş gözləyirlər, iş yerlərini dəyişirlər, iş axtarırlar. Daha doğrusu «iş arasında» qalırlar. Onlar ümumi işsizlik fondunda bir-birini əvəz edirlər.

Struktur işsizliyi friksion işsizliyin davamıdır. O, istehlak tələbinin artması ilə əlaqədardır. İstehlak tələbinin artması, yeni məhsula tələbat doğurur. Bu isə istehsal texnologiyasının dəyişilməsini və yeniləşməsini tələb edir. Bu da potensial mütəxəssislərə tələbat doğurur. Deməli. Struktur işsizliyi o adamları əhatə edir ki, onlar yeni ixtisas alırlar, ixtisaslarını dəyişirlər.

Dövri (mövsümi) işsizlik iqtisadi böhranlarla əlaqədardır. Lakin iqtisadiyyatın elə sahələri vardır ki, (məs. Aqrar bölmə) orada mövsümi işsizlik təbiidir. Bunu aşağıdakı qrafikdən görmək olar. İqtisadi böhran tsiklinin aşağı düşməsində işsizlər ordusu artır. Pik dövründə işsizlik azalır.

Aşağıdakı qrafikə nəzər salaq.

Qrafik 4



«Tam məşğuliyyət»in təmin olunması heç də işsizliyin ləğv edilməsi demək deyildir. İqtisadçılar müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində friksion və struktur işsizliyini mütləq sayırlar. «Tam məşğuliyyət» göstəricisi 100 faiz olan iş qüvvəsindən az olur.

İşsizlik həcmi friksion işsizliklə struktur işsizliyin cəmindən ibarətdir.

İşsizlik səviyyəsi isə işsizlərin işçi qüvvəsinə olan nisbəti ilə ölçülür.

$$U_s = \frac{F + Q}{U_q} \cdot 100$$

burada U_s – işsizlik səviyyəsini

F - frikison işsizliyi

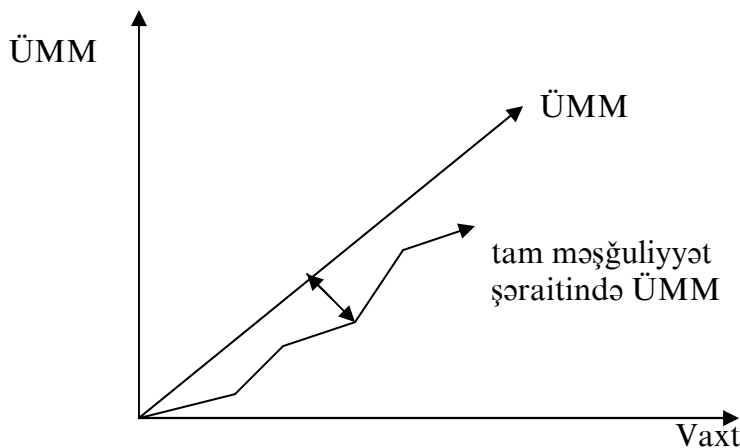
Q – struktur işsizliyini

U_q – işçi qüvvəsini göstərir.

Normal işsizlik səviyyəsindən artıq olan işsizlik ümumi milli məhsulun azalmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis alimi Huken hesablamışdır ki, işsizliyin 1% artımı milli məhsulun 2,5% aşağı düşməsinə səbəb olur.

Məsələn, təbii işsizlik norması 6,5% nəzərdə tutulubsa, faktiki işsizlik 9% olarsa, bu zaman ÜMM 7,5% ($9 - 6,5 \times 2,5$) azalmış olacaqdır.

Qrafik 5



İşsizlik səviyyəsinin süni surətdə aşağı salınması, dövlətin düz olmayan siyasətinin nəticəsidir. Bu onun nəyin bahasına olursa- olsun, «tam məşğuliyyətinin təmin olunması siyasətidir.»

Makroiqtisadi mexanizmin tətbiqi ilə dövlət əmək bazarının təbii inkişafını nəzərə almır və bazar prosesinə müdaxilənin həddini keçir. Aydındır ki, dövlətin mühüm vəzifəsi işləmək istəyən bir kəsi işlə təmin etməkdir. Bu heç də hamının zamanətli iş yerinin olması ilə eynilik deyildir.

Müasir bazar təsərrüfatında məşğuliyyət o vaxt «tam» olur ki, işsizlik təbii səviyyəyə yaxındır və o, heç bir zaman sıfır ola bilməz.

Məşğulluq siyasətinin müxtəlif variantları artıq bizə məlumdur. Məsələn, qısa müddətli pul tənzimləmə prosesi. Dövlət ağır inflyasiya şəraitini nəzərə

Aşağıdakı qrafikə diqqət yetirək:

31

Məsələn (vakansiyalar) boş iş yerləri haqqında informasiyaları təkmilləşdirə bilər, ixtisasın dəyişdirilməsi, minimum əmək haqqı və s. Əsas vəzifəsi qiymət artımını P_2 səviyyəsində saxlamaqdır. Buna isə düzgün pul siyasəti və antiinflasiya vasitələri ilə nail olunur.

Lakin dövlət başqa yolla da gedə bilər. O, pul təklifini artıraraq, investisiyaları genişləndirərək, dotasiya verərək, işsizliyi U_3 səviyyəsinə endirə bilər. Qısa müddətdə işsizliyin aşağı düşməsi inflyasiya sürətinin P_3 -ə qədər qalxması ilə müşayiət olunacaqdır. Bu isə inflyasiya tələbidir. Bu zaman iqtisadiyyatın E_2 – vəziyyətindən E_3 - vəziyyətinə keçməsi müddəti iki amildən asılıdır.

Birincisi – əmək müqaviləsinin fəaliyyət müddəti. Əgər müqavilədə qiymətin yüksəlməsi halında əmək haqqında dəyişikliklər edilməsi nəzərdə tutulmamışdır sa, bu zaman işçi inflyasiya ilə əlaqədar olaraq real gəlirinin aşağı düşməsi ilə razılaşmağa məcburdur. Müqavilə müddəti qurtardıqdan sonra yenisi bağlanarkən bu nəzərə alınaraq əmək bazarında münasibətin dəyişməsinə və bununla da iqtisadiyyatın E_3 nöqtəsindən E_4 nöqtəsinə hərəkəti baş verəcək, yəni işsizliyin təbii norması bərpa olunacaqdır.

İkinci amil – işləyənlərin inflyasiya gözləməsidir. Bunun əsasında qiymətin P_2 səviyyəsi ilə səciyyələnən təcrübəsi durur. İşləyən hər bir kəs müəyyən müddətə real gəlirinin aşağı düşməsi ilə vəziyyətin yaxşılaşacağını gözləyir. Buna görə də iqtisadiyyatın E_2 –dən E_3 -ə hərəkəti zamanı nominal əmək haqqı artmır. Əməyin effektivliyinin artması şəraitində xərclər azalır, gəlir, investisiya və məşğuliyyət artır.

E_3 – nöqtəsindəki iqtisadi situasiya adaptiv gözləməsi əsasında köklənmişdir. Artıq işçilər prosesinin stabilləşməsi haqqındakı illüziyadan ayrılaraq görürlər ki, inflyasiya onların real gəlirlərini azaltmışdır. Onlar müəyyən vasitələrlə (məsələn, Həmkarlar İttifaqı vasitəsilə nominal əmək haqqının nail olunmuş yeni səviyyəsi qeyri-bazar mənşəli olub, dövlətin fəaliyyəti ilə əlaqədardır və buna görə də əmək bazarının tarazlığı pozulmuş olur). İşçi qüvvəsi sahibləri qiymətin yüksək olmasına görə məhsullarını əvvəlki qiymətə sata bilmirlər, işsizliyin artması

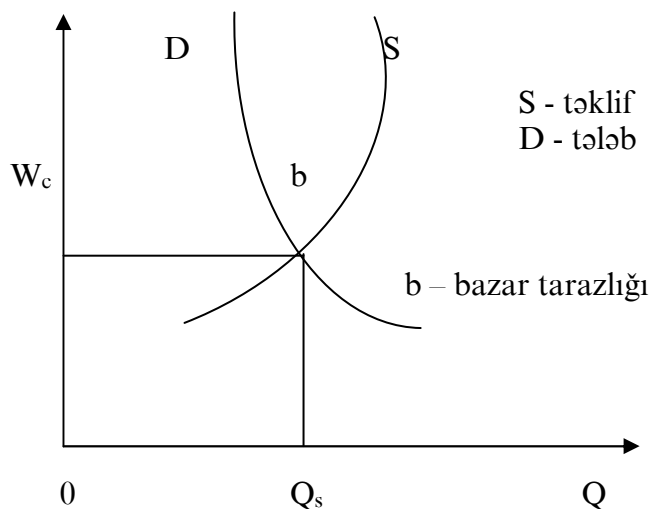
başlayır, beləliklə iqtisadiyyat E_4 – nöqtəsinə doğru hərəkət edir, tarazlıq təmin olunmuş olur, lakin inflyasiyanın yüksək sürəti P_3 qalır.

İqtisadi şəraitin E_4 – nöqtəsində olması göstərdi ki, dövlətin belə hərəkəti inflyasiyanın güclənməsinə və qısa müddətə işsizliyin azalmasına, onun P_1 –dən P_3 -ə hərəkətinə səbəb oldu və sonradan hərəkət E_4 – doğru olub tarazlıq yarandı. İndi uzunmüddətli perspektivə nəzər salaq. Bu zaman görürük ki, iqtisadiyyat E_3 vəziyyətinə keçmişdir. Beləliklə, SS staqfilyasiya əyrisi ilə həddüdlənmiş, E_3 E_5 sahəsi əmələ gəlmişdir ki, bu da iqtisadiyyatın ən pis halıdır. Staqfilyasiya – işsizlik və inflyasiyanın birlikdə artması deməkdir.

İqtisadiyyat E_5 vəziyyətinə düşən kimi yenə də adaptiv inflyasiyası gözləməsi fəaliyyətə başlayaraq əhalinin real gəlirinin artımı başlayır. Bazar mexanizmi fəaliyyətə düşür və hərəkət E_6 -da doğru istiqamətlənmişdir. Yenidən I_p təbii işsizlik norması tarazlığına nail olunur. Daha sonra iqtisadiyyat E_7 nöqtəsinə, E_8 nöqtəsinə hərəkət edir və s. bu proses dəfələrlə təkrar oluna bilər.

Lakin burada bir məsələni müşayiət etmək olar. Yəni SS staqfilyasiya ilə həddüdlənən E_3 E_5 sahəsi, E_5 E_7 sahəsi get-gedə kiçilir, dövlət siyasətinin effektivliyini əks etdirən E_3 , E_4 , E_5 E_6 və E_7 E_8 xətləri qısalar. Deməli, dövlət siyasətindən asılı olmayaraq, bazar iqtisadiyyatı uzun müddətli tarazlığa aparır.

Qrafik 7



Əməyə tələbatı səviyyəsinin müəyyən edilməsində tələb və təklif modelindən də istifadə olunur.

Xalis rəqabətli əmək bazarı aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir:

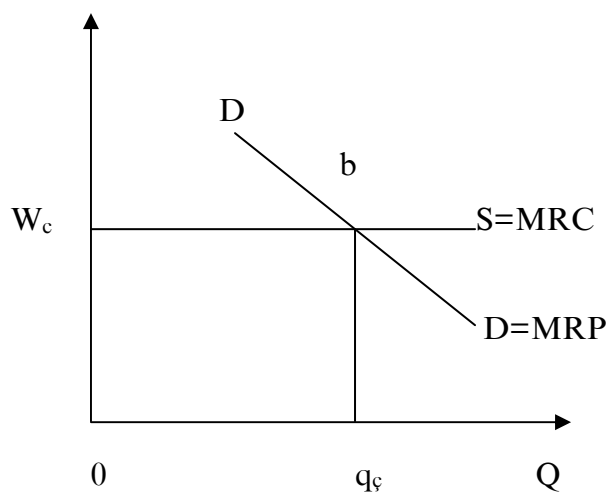
1. Konkret növ əməyin işə cəlb edilməsində çoxlu firmalar rəqabət aparır.
2. Çoxlu sayda ixtisaslı və yarımixtisaslı fəhlə bir-birindən asılı olmayaraq öz əməklərini təklif edirlər.

3. Nə firma, nə də işçi əmək haqqı stavkasını diktə etmirlər.

Fərz edək ki, 200 firmanın konkret əməyə tələbatı vardır. Ümumi bazar tələbatı tələb əyrisi üzrə hesablanacaq.

Qrafikdə bunu belə əks etdirmək olar.

Qrafik 8



Əmək həcmi

D – firma üzrə

Rəqabətli əmək bazarında tarazlı əmək haqqı W_s cəlb olunan işçilərin sayı Q_{st} təklif olunan SS və əməyə tələbatı D ilə müəyyən olunur.

1,3 Toplanmış sərvət iqtisadi potensialın əsas tərkib hissəsidir

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının maddi əsasını təşkil edən ictimai istehsal iş qüvvəsinin, əmək predmetlərinin və əmək vasitələrinin müxtəlif kəmiyyət nisbətlərində və kombinasiyalarda birləşdirilərək insanların tələbatlarını ödəmək üçün maddi nemətlərin yaradılması prosesidir. Əmək vasitələri və əmək predmetləri, məlum olduğu kimi, ictimai istehsalın maddi ünsürləridirlər. Əmək prosesindəki və məhsulun yaradılmasındakı roluna görə əmək vasitələri istehsalın mühüm amilidir. Məhz əmək vasitələri istehsalın texniki və ictimai əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən edir. Əmək vasitələri dedikdə, binalar, qurğular, nəqliyyat vasitələri, iş maşınları və avadanlıqları, güc maşınları, ötürücü mexanizmlər, ölçü və tənzimləmə cihazları və s. nəzərdə tutulur. Bunların içərisində ən aktiv istehsal avadanlıqlarıdır ki, bunlara xammal və materialları bilavasitə emal edən və onlarda müəyyən fiziki, kimyəvi dəyişiklik apara bilən, onu yeni istehlak dəyərinə çevirə bilən bütün dəzgahlar, maşınlar, aqreqlar və mexanizmlər daxildirlər.

Əmək vasitələri dəyər ifadəsində istehsal əsas fondları adlanır. Başqa sözlə, əsas fondlar istehsal prosesində uzun müddət və bütövlükdə – bütün ünsürləri birlikdə – iştirak edən, öz natural formasını ömrü boyu saxlayan və dəyərini istehsal edilən məhsulun üzərinə köhnəlmə dərəcəsindən asılı olaraq – hissə-hissə keçirən əmək vasitələrinin maddi-texniki deyil, dəyərlə ifadə olunmuş formasıdır.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə görə, dəyəri 100 manatdan yuxarı və ömür müddəti 1 ildən çox olan istehsal-texniki təyinatlı əmək vasitələrinin dəyəri əsas fondlara, dəyəri 100 manatdan və ömür müddəti isə 1 ildən az olanlar isə dövrüyyə fondlarına aid edilir. Belə bir qaydanın qəbul edilməsi bilavasitə uçot sisteminin sadələşdirilməsi ilə əlaqədardır. Çünki dəyəri 100 manatdan az olan və ömür müddəti 1 ildən çox olan istehsal vasitələrinin əsas fondlar kimi uçotunun aparılması əmək tutumludur və uçot işini xeyli dərəcədə mürəkkəbləşdirir.

İstehsal əsas fondlarının tərkibinə yalnız istehsal prosesinə cəlb edilmiş və müəyyən funksiyaları yerinə yetirən əmək vasitələri daxil edilir. Mövcud uçot qaydasına müvafiq olaraq əsas fondların dəyərinə istehsal firmalarının, təchizat və satış təşkilatlarının anbarlarında olan maşın və avdanlıqlar, quraşdırmaq üçün alınmış, quraşdırılması nəzərdə tutulmuş, yolda olan və əsaslı tikinti balansında olan avadanlıqların dəyəri daxil edilmir.

Firmanın əsas fondları istehsal əsas fondları və qeyri-istehsal əsas fondlarına bölünür. İstehsal əsas fondlarına bilavasitə istehsal prosesində iştirak edən, yaxud onun həyata keçirilməsinə yardım göstərən əmək vasitələri daxil edilir. Qeyri-istehsal əsas fondlarına isə müəssisənin ixtiyarında olan mənzil fondları, mədəni-məişət xidmətinin (klublar, uşaq bağçaları, səhiyyə məntəqələri, istirahət düşərgələri və s.) binaları, qurğuları və s. aid edilir. İstehsal əsas fondlarından fərqli olaraq, bunlar istehsal prosesində iştirak etmədiklərindən, öz dəyərlərini yaradılan məhsulun üzərinə keçirmirlər, daha doğrusu, keçirə bilməzlər. Onlar öz dəyərlərini istismar edildikcə itirirlər. Bunlar üçün ödəniş fondu yaradılmır. Qeyri-istehsal əsas fondlarının təkrar istehsalı yalnız yeni investisiya qoyuluşu vasitəsilə həyata keçirilir.

İstehsal əsas fondlarının tərkib hissələrindən biri də qeyri-maddi aktivlərdir. Bunlar da insan əməyinin "məhsulu" olduqlarından dəyərin daşıyıcılarıdır, əsas fondlardır, lakin onların (qeyri-maddi əsas fondların) fiziki əsasları (ölçüləri) yoxdur. Qeyri-maddi aktivlər də, fiziki əsas olan əsas fondlar kimi, uzun müddət istifadə olunduqlarından öz dəyərlərini tədricən itirirlər.

Qeyri-maddi aktivlərə patentlər, əmtəə (mal) nişanları, ticarət markaları, lisenziyalar, bir çox hüquqi aktlardan (torpaq və təbii resurslar, ixtiraçılıq və müəlliflik və s.) istifadə, "nou-hau", rəsmiləşdirilmiş məsləhət və s. aid edilir.

İstehsal firmasının sərəncamındakı əsas fondlar – iqtisadi məzmununa görə həmçins olsalar da – əşya formasında müxtəlif ünsürlərdən ibarət olurlar. Buna görə də əsas fondların uçota alınmasını həyata keçirmək, onların təkrar istehsalının həmçmə artırılmasını əsaslandırmaq və habelə onlardan istifadə olunması işinə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə həmin ünsürləri müxtəlif qruplarda birləşdirir,

yəni təsnifləşdirirlər. Əsas fondların təsnifatı onların istehsaldakı işinin xarakterinə (təyinatına) görə əsas fondların differensiasiyasını nəzərdə tutur, onların müasir texniki səviyyəsini əks etdirir.

İstehsal əsas fondları onların istehsaldakı funksiyalarının xarakteri, texniki səviyyələri və ayrı-ayrı üsürlərin istehsaldakı təyinatı və xidmət müddətləri kimi əlamətlərə görə təsnifləşdirilir. Qüvvədə olan təsnifata görə firma və ya müəssisənin əsas fondları öz təyinatları, istehsaldakı funksiyaları və maddi məzmunlarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

Əsas fondların əvvəlki ilin sonuna qalıq dəyərində (həmin il üçün hesablanmış amortizasiya məbləği çıxıldıqdan sonra qalan dəyər) cari ildə daxil olmuş əsas fondların dəyəri, habelə cari ildə Vergi Məcəlləsinə əsasən müəyyən edilən təmir xərclərinin məhdudlaşdırmadan artıq olan hissəsi əlavə edilməklə əsas fondun ilin sonuna qalıq dəyəri hesablanır. İlin sonuna qalıq dəyəri 100 manatdan və ya ilkin dəyərin 5 faizindən az olduqda əsas fondun qalıq dəyəri tamamilə məhsulun maya dəyərində daxil edilir.

Bütün bunlara görə də, müəssisənin özünün amortizasiya siyasəti olur və amortizasiya ayırmalarının hesablanması müxtəlif metodları tətbiq edilir. **Müəssisədə düzgün amortizasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması məqsədilə istehsal əsas fondlarının iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun xidmət müddəti müəyyən olunmalıdır.** Bu xidmət müddəti bir sıra iqtisadi və texniki amillər nəzərə alınmaqla hesablanmalıdır. Onlara aşağıdakılar aiddir: əsas fondların texniki-konstruktiv və maddi-əşya xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən fiziki köhnəlməsi; işləyən əsas fondların və ilk növbədə, maşın və avadanlıqların mənəvi köhnəlməsi; maşın və avadanlıqların əsaslı təmirinə, modernləşdirilməsinə və onların əvəz edilməsinə çəkilən xərclərin müqayisəli səmərəliliyi.

İstehsal əsas fondlarının amortizasiyasının məqsədi istifadə edilən əsas fondların tam həcmdə sadə təkrar istehsalını təmin etməkdir. Lakin əsas fondlardan istifadə müddətinin xeyli uzun olması, əvvəllər buraxılmış əmək vasitələrinin təkrar istehsal qiymətinin dəyişməsi amortizasiya fondundan vəsaitlərin səmərəli xərclənməsini tələb edir.

İstehsal firması və ya müəssisənin iqtisadi inkişafına və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə əsas fondların yalnız geniş təkrar istehsalı ilə deyil, həm də mövcud əsas fondlardan istifadə səmərəliliyini yüksəltməklə nail olmaq mümkündür. **İstehsal əsas fondlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyi bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur. Bu göstəricilər ümumiləşdirici (iqtisadi) və xüsusi (texniki və texniki-iqtisadi) göstəricilərə bölünür.**

Firmaların istehsal əsas fondlarından istifadəni səciyyələndirən iqtisadi (ümumiləşdirici) göstəriciləri bir çox texniki-təşkilati və iqtisadi amillərdən asılıdır və əsas fondlardan istifadənin son nəticəsini xarakterizə edir. Buraya fondverimi və fondtutumu göstəriciləri aid olunur.

Firma üzrə fondverimi həcm göstəricilərindən birinin – əmtəəlik, ümumi və ya xalis məhsulun istehsal əsas fondlarının orta illik dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir və bu, əsas fondların bir manatına düşən məhsul buraxılışını özündə əks etdirir. Fondverimi nə qədər yüksək olarsa, əsas fondlardan bir o qədər yaxşı istifadə olunur.

Fondverimi (F_v) göstəricisi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$F_v = \frac{V}{F_s}$$

Burada, V – il ərzində istehsal edilən məhsulun dəyəri, manatla;

F_s – istehsal əsas fondlarının orta illik dəyəri, manatla.

İstehsal əsas fondlarının orta illik dəyəri onların ilin əvvəlinə və axırına olan dəyərlərinin yarısı kimi müəyyən edilir. Lakin bu qaydada hesablama zamanı il ərzində istismara verilmiş əsas fondların hansı aylardan istifadə olunması nəzərə alınmır və əsas fondların orta illik dəyəri təhrif edilir. Buna görə də əsas fondların orta illik dəyərinin hər rübün əvvəlinə və axırına dəyərlərinin yarısını toplayıb ildəki rüblərin sayına, yəni 4 rəqəminə bölməklə hesablamaq daha düzgün olardı. Bu zaman müəssisələrin balansında olan, bütün istehsal əsas fondları (konservasiyada, ehtiyatda, əsaslı təmirdə, modernləşdirmədə və s.) hesaba alınır.

Fondverimi göstəricisinin əksi olan göstərici fondtutumu adlanır və buraxılan məhsulun hər manatına düşən istehsal əsas fondlarının (dəyərə görə) miqdarından ibarətdir. Fondtutumu (F_t) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$F_t = \frac{F_s}{V}$$

Fondverimini daha ətraflı təhlil etmək, onu yüksəltməyin ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmaq üçün müəssisənin texniki-texnoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla əlavə göstəricilərdən də istifadə olunur. Məsələn, çuqun, polad, prokat, neft, qaz, kömür, sement, elektrik enerjisi və s. kimi standart məhsulların istehsalında həmin məhsulların buraxılışı həcmnin istehsal əsas fondlarının bir manatına görə natural ifadədə müəyyən etmək olar. Fond verimi göstəricisi istehsal əsas fondlarının ən aktiv hissəsinə – texnoloji avadanlıqlara görə də müəyyən oluna bilər.

Cədvəl 4¹

	2008	2009	2010
ÜDM fond tutumu	1,36	1,73	1,61
O cümlədən:			
sənaye	1,84	1,88	1,69
Sənaye məhsulunun fond tutumu	0,73	0,58	2,83
O cümlədən: fond verimi	0,54	0,36	0,41

Ümumilikdə, fondverimi göstəricisini təhlil edərkən onun (firmanın) aid olduğu sahənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır, çünki ayrı-ayrı sahələr üzrə fondveriminin səviyyəsi geniş amplitudada təbəddüd edir. Məsələn, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin müəssisələrində orta illik istehsal əsas fondlarının hər manatına məhsul buraxılışı öz məbləğinə görə, sənaye üzrə orta hesabla məhsul buraxılışından müvafiq surətdə təqribən 2 - 4 dəfə çox, hasilat sahələrindəkinə, elektrik və istilik enerjisi istehsallarındakına nisbətən isə təqribən 2 - 3 dəfə az olur.

¹ Az. 20 ildə statistik məcmuə, 2011, səh.85

Fondverimi göstəricisi istehsal əsas fondlarından istifadə səviyyəsini səciyyələndirir. Lakin, məsələn, o, əmtəəlik məhsula görə hesablanırsa, bu halda fondverimi göstəricisi məhsul istehsalına çəkilən xərclərin nisbi qənaətini nəzərə almır. İstehsal xərclərində əsas fondların amortizasiyası sənaye müəssisələri üzrə orta hesabla təqribən 10 faizə qədər olur, lakin əsas fondlar istehsal prosesinin maddi əsası olduğuna görə xeyli dərəcədə əmək predmetlərinə və canlı əməyə qənaəti müəyyən edir. Halbuki xammala, materiallara, yanacağa və elektrik enerjisinə, həmçinin əmək haqqına qənaət fondverimi göstəricisinin ancaq məhsul buraxılışının artmasına təsir edən hissəsində əks olunur. Bu qənaətin üstünlük təşkil edən qalan hissəsi isə fondveriminin səviyyəsində öz əksini tapmır. Halbuki real şəraitdə xammala və başqa əmək predmetlərinə qənaət etmək, əməyi mexanikləşdirmək, iş şəraitini yaxşılaşdırmaq və bunun nəticəsində əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün əlavə avadanlıq istifadəyə vermək iqtisadi cəhətdən sərfəli olur.

Buna görə də fondverimi göstəricisinin xalis məhsul əsasında hesablanması daha məqsəduyğundur. Bundan başqa, fondverimi səviyyəsinin əməyin fondla silahlılığı (istehsal heyətinin hər nəfərinə düşən əsas fondların dəyəri) və əmək məhsuldarlığının (istehsal heyətinin hər nəfərinə düşən məhsulun dəyəri) artması nisbəti, məhsulun maya dəyərinin azalması və onun keyfiyyətinin yaxşılaşması, mənfəətin və rentabelliyn artması ilə müşayiət olunmalıdır.

Fondverimi göstəricisinin, əmək məhsuldarlığı və əməyin fondla silahlılığı ilə birlikdə öyrənilməsi və təhlili əsas fondlardan istifadə haqqında daha geniş təsəvvür yaradır. Çünki əməyin fondla silahlılığı, əmək məhsuldarlığı və fond verimi arasında müəyyən qarşılıqlı kəmiyyət asılılığı vardır. Başqa şərtlər eyni qaldıqda həmin göstəricilərdən ikisinin dəyişməsi üçüncünün dəyişmə istiqamətini və kəmiyyətini müəyyən edir.

Əmək məhsuldarlığı, əməyin fondla silahlılığı və fondverimi göstəriciləri arasındakı asılılığı aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$F_v = \frac{V}{F_{\partial s}}$$

$$\Theta_m = \frac{V}{I}$$

$$F_s = \frac{F_{\partial s}}{I}$$

Burada, Θ_m – əmək məhsuldarlığı;

F_s – əməyin fondla silahlılığı;

I – fəhlələrin sayı;

V – məhsulun həcmi.

Gətirilən düsturlardan görünür ki, hər 3 göstəricini biri-birilə bağlayan, onlar arasında əlaqə yaradan istehsal amili daha doğrusu bu amilin kəmiyyəti dayanır: fondverimi ilə (F_v) əmək məhsuldarlığı (Θ_m) üçün orta q məhsulun həcmi, əmək məhsuldarlığı (Θ_m) ilə fondsilahlılığı (F_s) arasında işçilərin sayı və, nəhayət, fondverimi ilə (F_v) fondsilahlılığı (F_s) arasında isə əsas fondların dəyəridir.

Əgər əmək məhsuldarlığı fəaliyyətin nəticəsidirsə, səmərəsidirsə, əməyin fondla silahlılığı nəticənin əlaqədar olduğu xərcdir; onların müqayisəsi isə səmərəlilikdir. Həmin müqayisə vasitəsilə fondverimini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

$$F_v = \frac{\partial_m}{F_s} = \frac{V}{I} : \frac{F_{\partial s}}{I} = \frac{V}{F_{\partial s}}$$

Deməli, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, fondveriminin artması əmək məhsuldarlığı ilə əməyin fondla silahlılığının nisbətindən asılıdır: əmək məhsuldarlığının əməyin fondla silahlılığına nisbətən üstünlüklə artması əsas fondlardan istifadə səviyyəsini (fondverimini) yüksəldir.

İstehsal əsas fondlarından, daha doğrusu, onun aktiv hissəsi olan istehsal avadanlıqlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyini xarakterizə edən xüsusi (texniki) göstəricilər müxtəlif amillərdən, məsələn, vaxtdan, gücdən (vaxt vahidinə), təzələnmə dərəcəsiindən və s. asılı olaraq əsas fondlardan istifadə səviyyəsini xarakterizə edir.

Avadanlığın ekstensiv yüklənməsi əmsalı (Kekst) ondan vaxta görə istifadə səviyyəsini xarakterizə edir və eynitipli avadanlığın hər bir qrupu üzrə aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$K_{ekst} = \frac{F_{f.v}}{F_n}$$

Burada, $F_{f.v}$ – avadanlığın faktiki iş vaxtı, saatla;

F_n – avadanlıqdan mümkün istifadə vaxtıdır (rejim, plan və ya həqiqi vaxt fondu), saatla.

Avadanlıqdan vaxta görə (ekstensiv) istifadənin digər mühüm göstəricilərindən biri də növbəlilik əmsalıdır. Avadanlığın işinin faktiki növbəlilik əmsalı gün (sutka) ərzində müəssisənin, sexin avadanlıqları tərəfindən işlənmiş dəzgah-növbələrin sayının qurulmuş avadanlıqların sayına nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$K_{növ} = \frac{h_1 + h_2 + h_3}{S_{\bar{u}}}$$

Burada, h_1, h_2, h_3 – I, II, III növbələrdə faktiki işlənmiş dəzgah-növbələrin sayı;

$S_{\bar{u}}$ – müəssisədə, sexdə qurulmuş avadanlıqların ümumi miqdarıdır.

Növbəlilik əmsalı avadanlıqlardan gücə görə istifadə səviyyəsi haqqında təsəvvür yarada bilmir. Bütün növbə boyu işləyən avadanlığın texniki gücündən necə istifadə edilməsini növbəlilik əmsalı ilə öyrənmək mümkün deyil, çünki həmin göstərici avadanlığın yalnız vaxtından istifadəni xarakterizə edir. Belə bir çatışmamazlığa baxmayaraq, növbəlilik əmsalının vaxtaşırı hesablanması və təhlili avadanlıqlardan vaxta görə istifadə prosesini idarə etmək üçün çox vacibdir.

Maşın və avadanlığın güclərinə və məhsuldarlığına görə istifadə səviyyəsi intensiv istifadə əmsalı (K_{int}) adlanan xüsusi (texniki) göstərici ilə xarakterizə olunur ki, bu da aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_{int} = \frac{t_{vn}}{t_f}$$

Burada, t_{vn} – məhsul (iş) vahidi üçün texniki cəhətdən əsaslandırılmış vaxt norması;

t_f – məhsul (iş) vahidinin hazırlanması üçün faktiki sərf olunmuş vaxtdır.

Vaxta və gücə görə maşın və avadanlıqdan istifadənin integral əmsalı (K_u) yuxarıda hesablanmış iki əmsalın – K_{int} və K_{ekst} – nin hasili kimi tapılır:

$$K_u = K_{ekst} \cdot K_{int}$$

Əsas fondların aktiv hissəsi olan maşın və avadanlıqlardan istifadəni səciyyələndirən xüsusi (texniki) göstəricilərin hesablanmasını şərti bir misal ilə izah edək.

Fərz edək ki, 3 növbəli iş rejimində işləyən müəssisədə 20 avadanlıq quraşdırılmışdır. Onlar ay ərzində 14400 saat işləməlidirlər ($20 \times 3 \times 8 \times 30$). Bu vaxt ərzində – 1 detalın istehsalına vaxt norması 5 saat olduğundan – 2880 ədəd detal istehsal olunmalıdır. Lakin ay ərzində faktiki olaraq I növbədə 18, II növbədə yenə 18, III növbədə isə 14 avadanlıq işləmişdir. Ona görə də avadanlıqların işlədikləri faktiki işlənmiş dəzgah növlərin sayı 12000-ə bərabər olsada 2800 ədəd detal istehsal etmək mümkün olmuşdur – hər birinə 5 saat əvəzində 4 saat 15 dəqiqə vaxt sərf edilmişdir.

Yuxarıda gətirilən məlumatlara görə avadanlıqlardan:

- a) ekstensiv istifadə əmsalı 0,83 olmuşdur ($12000:14400$);
- b) intensiv istifadə əmsalı 1,13 olmuşdur ($5 \text{ saat}:4 \text{ saat } 15 \text{ dəqiqə}$);
- c) inteqral hesablama əmsalı isə 0,94-ə bərabər olmuşdur ($0,83 \times 1,13$).

Göründüyü kimi avadanlıqlardan vaxta görə istifadə (ekstensiv) o qədər qənaətbəxş olmasada onun texniki imkanları yaxşı reallaşdırılmış və nəticədə inteqral istifadə göstəricisi pis olmamışdır.

İnteqral istifadə əmsalının yüksəldilməsi bütün istehsal prosesini əhatə edən tədbirlər kompleksi: qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi, texnoloji proseslərin intensivləşdirilməsi; avadanlığın planlı boş dayanmasının azaldılması və plandankənar boşdayanmaların aradan qaldırılması; avadanlığın qeyri-məhsuldar işinin ləğv edilməsi; xammal və materialın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və s. ilə təmin edilir.

Praktikada avadanlığın əsas növlərindən istifadənin natural (texniki) göstəricilərindən də geniş istifadə edirlər. Bunlar müəssisənin texnoloji avadanlıqlarından istifadə dərəcəsini səciyyələndirən özünəməxsus göstəricilərdir. Məsələn, domna sobasının hər m^3 həcmindən alınan günlük çuqun istehsalı – sobanın faydalı həcmindən günlük istifadə əmsalı; marten istehsalında sobanın döşəməsinin hər m^2 sahəsindən alınan poladın miqdarı və s. Bu göstəricilər həm

faktik iş vaxtına nisbətən və həm də təqvim vaxtına görə müəyyən edilə bilər. Göstəricilər faktiki iş vaxtına görə müəyyən ediləndə əsas fondlardan istifadənin səviyyəsini tam əks etdirir, çünki faktik iş vaxtına görə hesablama avadanlığın yüklənmə intensivliyini və bütün təqvim dövründə onun faktiki olaraq necə istifadə olunduğunu səciyyələndirir.

İstehsal əsas fondlarından istifadənin səmərəlilik səviyyəsi öz əksini həm də istehsal gücündən istifadədə tapır. **Firmanın istehsal gücü – müəyyən dövr ərzində (məsələn, ay, rüb, il) elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərinin, mütərəqqi texnoloji proseslərin və qabaqcıl istehsalat təcrübəsinin geniş tətbiqi, əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi əsasında, mövcud istehsal əsas fondlarından tam istifadə etməklə optimal nomenklaturada, çeşiddə və keyfiyyətdə müəyyən məhsul buraxılışı üzrə maksimum imkandır.** İstehsal gücü ayrı-ayrı sexlər, aqreqatlar, xətlər üzrə də müəyyən edilir.

İstehsal gücü istehsal bölmələrinin (müəssisə, sex, istehsal sahəsi, iş yeri) il ərzində məhsul buraxmaq üzrə maksimum imkanlarını xarakterizə edən, istehsal potensialını əsaslandırmaq üçün çox qiymətli və hesablama metodikası nisbətən mürəkkəb olan texniki-iqtisadi göstəricidir. Bu göstəricinin əhəmiyyəti istehsal potensialının əsaslandırılması ilə bitmir; onun vasitəsilə habelə mövcud olan istehsal əsas fondlarının imkanları aşkar edilir, investisiyaya ehtiyacın həddi müəyyən edilir. İstehsal gücünün düzgün hesablanması mühüm bir əhəmiyyəti də firmanın perspektiv üçün avadanlığa tələbatının real həddini və təchizat işinin həcmi aşkar etməkdir.

FƏSİL 2. MALİYYƏ RESURLARI İQTİSADI POTENSİALIN ƏSASIDIR.

2.1. Ölkənin maliyyə sistemi və onun tənzimlənməsi

Ölkənin maliyyə sistemi onun daxilində və xaricində mövcud olan və yaradılan pul-kredit resurslarını uçota alan və özündə cəmləşdirən dövlət orqanıdır. Onun fəaliyyəti rəsmi olaraq dövlət tərəfindən rəqlamentləşdirilir, nizamlanır və tənzimlənilir.

Ölkədə maliyyə sisteminin tənzimlənməsi üçün dünya səviyyəsində qəbul olunmuş müəyyən anlayışlar işlənilib hazırlanmışdır. Bu anlayışları belə izah etmək olar.

Ölkənin maliyyə sistemi

Büdcə
Büdcə təsnifatı
Büdcədən kənar dövlət fondları
Büdcə kəsiri (defisit)
Büdcə artıqlığı (profisit)
Büdcə gəlirləri
Büdcə xərcləri
Dövlət büdcəsi

Maliyyə büdcə sisteminə daxil olan bu anlayışların özləridə differensiallaşdırılır. Məqsəd büdcə sistemi vasitəsilə bütünlükdə pul

resurslarını uçota almaq mümkün olsun.

Bu differensasiya aşağıdakı kimidir:

Məqsədli büdcə fondları
Dövlət borcu
Qrant
Sekvestr
Müdafiə olunan xərc maddələri
Büdcə federalizmi

Ölkənin maliyyə resurslarının əsasında yaradılan milli məhsul durur. Ölkənin milli məhsulu artdıqca onun maliyyə resursları artır, bu isə iqtisadi potensialın artması deməkdir. Bu sistem maliyyənin məzmunu haqqında baxışları formalaşdırır.

Milli məhsulun bir hissəsinin pul vəsaitləri vasitəsilə bölgüsü və yenidən bölgüsü və istifadəsi prosesində yaranan iqtisadi münasibətlərdir
Pul vəsaitlərinin xüsusi fondlar və müəssisələr vasitəsilə bölgüsü və istifadəsi üzrə münasibətlər sistemidir
İctimai tələbatların ödənməsi üçün zəruri olan pul fondlarının yaranması və istifadəsi prosesində meydana gələn iqtisadi münasibətlərdir
Mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin yaranması, bölgüsü, yenidən bölgüsü və istifadəsi üzrə meydana gələn iqtisadi münasibətlərdir
Ölkənin maliyyə resurslarıdır və pul vəsaitləri fondlarıdır

Bu məzmun bütövlükdə maliyyə sistemini qiymət və vergi siyasəti ilə, büdcə siyasətinin uzlaşdırılması baxımından da böyük əhəmiyyəti vardır.

Maliyyə siyasəti iqtisadi siyasətin başlıca tərəfini təşkil edir. Bu bazar münasibətləri şəraitində daha önəmli hal olmuşdur. Maliyyə siyasətinin başlıca ünsürləri isə qiymət, pul tədavülü, maliyyə münasibətlərinin özü, kredit, valyuta münasibətləri və s. ibarətdir. Göründüyü kimi «maliyyə siyasəti» anlayışı «maliyyə» anlayışından daha genişdir. Bu mənada «maliyyə siyasəti» anlayışı geniş və mürəkkəb prosesləri və idarəçilik funksiyalarının icrasını tələb edir. Maliyyə siyasətinin məzmunu əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: birincisi, maliyyə siyasətinin ümumi konsepsiyasının işlənib hazırlanması, onun əsas istiqamətləri, məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi; ikincisi, həmin maliyyə konsepsiyasına uyğun gələn, müvafiq olan maliyyə mexanizminin yaradılması; üçüncüsü, iqtisadi orqanların və digər subyektlərin özünün maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi.

Maliyyə siyasəti iqtisadi siyasətə, iqtisadi strateji istiqamətlərə uyğun gəlməlidir. Çünki bundan asılı olaraq maliyyə münasibətlərindən istifadənin taktiki və strateji vəzifələri müəyyən edilir. Bu isə öz növbəsində maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsinin tənzimlənməsi problemləri ilə üzvü şəkildə əlaqədardır.

Dövlətin maliyyə siyasətində maliyyə mexanizminin yaradılması və onun daha da təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu mexanizm vasitəsilə dövlət və onun müvafiq orqanları maliyyə fəaliyyətini həyata keçirirlər. Bu baxımdan maliyyə mexanizmi daha çox praktiki əhəmiyyətə malikdir. Maliyyə mexanizmi sistemində norma və normativlərin, büdcə gəlirləri və xərclərinin formalaşması metodları, büdcə və maliyyə sisteminin təşkili və s. mühüm yer tutur və maliyyə siyasətinin ən operativ və dinamik tərkib hissəsini təşkil edir və ona görə də taktiki maliyyə tənzimlənməsi ilə daha çox əlaqədardır. Maliyyə mexanizmi direktiv və tənzimədiçi hissələrə ayrılır. Direktiv səciyyəli maliyyə mexanizmi özünə vergini, dövlət kreditini, büdcə xərclərini, büdcə maliyyələşdirilməsini, maliyyə planlaşdırılmasını, büdcə prosesinin təşkilini daxil

edir. Tənzimləyici maliyyə mexanizmi daha çox firmadaxili (daha çox xüsusi mülkiyyətə əsaslanan müəssisələrdə) maliyyə münasibətlərinə aiddir. Bu, müəssisələrin məcburi vergiləri ödədikdən sonra sərəncamlarında qalan maliyyə resurslarından istifadə edilməsi problemi ilə bağlıdır. Çünki, onlar sərəncamlarında qalan pul fondlarından müstəqil şəkildə istifadə etmək səlahiyyətlərinə malikdirlər.

Hansı mərhələdə olursa olsun maliyyənin idarə edilməsi dövlət və onun müvafiq sübyektlərindən məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Maliyyənin idarə edilməsi proqnozlaşdırma, planlaşdırma, operativ idarəetmə, tənzimlənmə və nəzarət kimi mühüm funksional ünsürləri vahidliyini tələb edir.

Bütün bunlar bütövlükdə və konkret şərait çərçivəsində maliyyə siyasətinin konkret vəzifələrini müəyyən etməyi son dərəcə zəruri edir. Bu vəzifələri ümumi halda götürdükdə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

Birincisi, maliyyə resurslarının optimal halda formalaşmasını təmin etmək və bunun üçün bütün məcmuu şəraiti yaratmaq; ikincisi, milli iqtisadiyyatın inkişafı və dövlətçilik baxımından maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və istifadəsini təmin etmə; üçüncüsü, maliyyə metodları vasitəsilə sosial-iqtisadi proseslərin gedişinə məqsədyönlü təsir göstərmə; dördüncüsü, sosial-iqtisadi inkişafın, milli iqtisadiyyatın inkişafının məqsəd və strateji vəzifələrinə uyğun olaraq maliyyə mexanizmini təkmilləşdirmə; beşincisi, bütövlükdə maliyyənin idarə edilməsinin daha səmərəli sisteminin yaradılması.

Göründüyü kimi, maliyyə siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olsa da nisbi müstəqillik kəsb edən fəaliyyət növüdür. Maliyyə siyasəti həyata keçirilərkən ölkənin real iqtisadi və maliyyə imkanlığı, konkret tarixi şərait və habelə bu sahədə dünya ölkələrinin önəmli təcrübəsi və hətta buraxdıqları səhvlər nəzərə alınmalıdır.

Maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində ən başlıca məsələlərdən biri qiymət, kredit və pul siyasətinin qarşılıqlı təsirinin və asılılığının nəzərə alınmasıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi siyasətin bu ünsürləri

arasındakı əlaqələr bir sıra hallarda nəzərə alınmır və onların vəhdətliyi təmin edilmir.

Maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində ən başlıca problemlərdən biri də milli iqtisadiyyatın, dövlətçiliyin mənafeləri ilə ayrı-ayrı sosial qrupların və istehsal strukturlarının mənafelərinin daha optimal şəkildə əlaqələndirilməsinin təmin edilməsidir.

Maliyyə siyasətinin məzmunu yalnız konkret şəraitdə deyil, həm də mövcud iqtisadi münasibətlərin xarakteri və tipii ilə müəyyən edilir. Tarixən dövlətin maliyyə siyasəti əsasən aşağıdakı üç tipdə olmuşdur: klassik, tənzimləyici, plan-direktiv. Yaşadığımız əsrin 20-ci illərinə qədər əksər dövlətlərin maliyyə siyasəti klassik variantda olmuşdur. Bunun əsasını A.Smit və D.Rikardo və onun ardıcılıarı müəyyən etmişlər. Belə maliyyə siyasəti dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi, bazar mexanizmlərindən geniş istifadə edilməsinə əsaslanır. Belə bir mexanizm, qayda dövlət xərclərinin məhdudlaşmasına, tarazlı büdcənin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Maliyyə ən mühüm müasir və həm də tarixi iqtisadi kateqoriyadır. Maliyyənin meydana gəlməsi, onun inkişaf qanunauyğunluqları əmtəə-pul münasibətləri ilə bağlı olmuşdur. O həm də dövlətin meydana gəlməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu, əsasən feodalizm dövrünə təsadüf edir. Lakin, kapitalizm şəraitində maliyyə münasibətləri daha çox inkişaf etməyə başladı. Bu həmin cəmiyyətdə əmtəə-pul münasibətlərinin ümumi (hər şeyi əhatə edən) xarakter daşması və belə bir şəraitdə maliyyənin milli gəlirin yaradılması və yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqədar olaraq pul vəsaitləri fondunun əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi kimi ən başlıca iqtisadi münasibətlərin ifadəçisi kimi təzahür etmişdir. Milli gəlirin əsas hissəsini dövlət öz əlində toplamaqla (büdcə vəsaiti ilə) xeyli miqdarda pul vəsaitləri fonduna malik olur və bunun vasitəsilə ictimai istehsala mühüm təsir göstərir. Müasir dövrdə maliyyə münasibətləri sferası genişləndiyinə görə dövlət nəinki büdcə sisteminin resurslarını, həm də büdcədən kənar fondları öz əlində cəmləşdirə bilmişdir.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlət maliyyəsi ilə yanaşı mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olaraq ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə sistem idə inkişaf etmiş və genişlənmişdir. Burada xüsusi olaraq mülkiyyətin səhmdar forması özünü daha çox səciyyəvi şəkildə göstərir. Səhmdar cəmiyyətlərində (müəssisələrin təşkilati-hüquqi forması kimi) aksiyaların buraxılışı kapitalı səfərbər etməyin ən mühüm formasına çevrilmişdir. Bu, pul vəsaiti yığımını istehsal investisiyasına çevrilməyə təkan verir. Ona görə də səhmlər, istiqraz və rəqələri və bank kreditləri – bu mühüm maliyyə bazarı üsurləri müəssisənin fəaliyyətinə, iqtisadi artımına mühüm təsir göstərir. Rəqabətin gücləndiyi və özünümaliyyələşdirmənin çətinləşdiyi bir şəraitdə müəssisə və cəmiyyət miqyasında maliyyənin idarə edilməsinin əhəmiyyəti və zərurəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Maliyyə idarəçiliyi sistemi dəqiq qurulmadan heç bir səmərəli nəticə əldə etmək olmaz. Bu olmadan pul vəsaitləri fondunun dövriyyəsinə səmərəli təmin etmək mümkün deyildir. Beləliklə, göründüyü kimi, maliyyə münasibətləri bir tərəfdən dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının formalaşmasını və istifadəsini (dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar), digər tərəfdən isə müəssisələrin qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının dövriyyəsi ilə bağlı olan iqtisadi münasibətləri ifadə və əhatə edir. Mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətləri dövlətin mühüm iqtisadi funksiyası və vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Maliyyə bütövlükdə iqtisadi münasibətlərlə bağlıdır. Lakin, sözün dar mənasında o pul münasibətlərinin tərkib hissəsidir. Bazar münasibətlərinin indiki şəraitdə pul münasibətləri iqtisadi münasibətlərdə aparıcı mövqeyə malikdir. Lakin bütün hallarda pul və onun doğurduğu münasibətlər heç də maliyyə münasibətlərini tamamilə ifadə etmir. Burada həm məzmun və həm də funksional fərqlər vardır. Belə ki, pul ümumi ekvivalent rolunu oynadığı halda və bir sıra məlum funksiyaları icra etdiyi halda maliyyə ümumi daxili məhsulun (ÜMD) və milli gəlirin ilkin və yenidən bölüşdürülməsi və habelə pul vəsaitləri fondunun əmələ gəlməsi və istifadə edilməsi üzərində

nəzarət vasitəsidir. Beləliklə, burada söhbət yalnız dövlət və müəssisələrin pul vəsaitlərinə olan tələbatını ödəməkdən deyil, həm də onun maliyyə resurslarının xərclənməsi üzərində nəzarətin aparılmasından gedə bilər. Bu baxımdan tənzimlənmə, idarəetmə sistemini aşağıdakı sxem kimi təsəvvür etmək olar: «fondların (mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş) əmələ gəlməsi – pul vəsaitlərinin istifadəsi – maliyyə resurslarının xərclənməsi üzərində nəzarət».

Milli gəlir maliyyə resurslarına və maliyyə münasibətlərinə nisbətən əsas mövqeyə malik olsa da bu gəlirin əmtəə-pul münasibətləri şəraitində bölüşdürülməsi maliyyə mexanizmi olmadan mümkün deyildir. Maliyyənin maddi məzmunu olan məqsədli pul vəsaitləri fondunun məcmuu ölkənin maliyyə resursları vəsaitini təşkil etdiyinə görə həmin resursların artımının əsas mənbəyi yalnız milli gəlir təşkil edə bilər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, özü-özlüyündə «maliyyə resursları» anlayışı «maliyyə» anlayışı ilə eyni deyildir. Çünki maliyyə münasibətləri onların formalaşdırılması və istifadəsi zamanı meydana çıxır. Maliyyə münasibətlərinə dövlətin maliyyə siyasəti və istehsal münasibətləri də təsir göstərir. Bəzi müəlliflər maliyyəni bazis səciyyəli kateqoriya adlandırırlar. Burada müəyyən həqiqət vardır. Lakin, bütövlükdə maliyyəni bölgü kateqoriyasına aid edənlər daha düzgün mövqedə dururlar. Maliyyə vasitəsi ilə milli gəlirin bölgüsü – həm də ikinci, yenidən bölüşdürülməsi baş verir. Milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsində yaşadığımız əsrin son onilliklərində maliyyə mexanizminin xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 1917-ci ilə kimi maliyyə vasitəsi ilə milli gəlirin 9-18%-i bölüşdürüldüyü halda, əsrin 60-90-cı illərində 35-50%-i bölüşdürülmüşdür. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə vasitəsilə milli gəlirin bölüşdürülməsində maliyyə resurslarının kimin hesabına əldə edilməsi, kim və nə üçün istifadə edilməsi prinsipial əhəmiyyətə kəsb edir, bu cəhət həm də məhz maliyyənin sosial-iqtisadi xarakterini müəyyənləşdirir. Ona görə də milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi prosesinə dərindən nüfuz etmək lazımdır. Burada yığım fondu, elmi-texniki tərəqqi, sosial fondların yaradılması, səhiyyə və təhsil problemləri optimal şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Maliyyə milli gəlirin yaradılması ilə istifadəsi arasında əlaqə yaranan bir vasitə, həlqə rolunu oynayır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə yeganə bölgü vasitəsi deyildir. Çünki bölgü proseslərində maliyyədən başqa qiymət və kredit də iştirak edir. İnflyasiyanın artdığı bir şəraitdə qiymətin yenidən bölüşdürücü funksiyası daha çox nəzərə çarpır. Bu xüsusi olaraq bazar münasibətlərinə keçidin ilk illərində, inflyasiyanın illik artımı 1800-2000% olduğu şəraitdə daha dağıdıcı təsir göstərirdi. Qiymətlər həmçinin əmtəələrə olan tələb və təklifi tənzimlədiyinə görə (nəticə etibarı ilə) istər-istəməz ictimai istehsala, əmtəə təklifinə təsir göstərir. Bölgü proseslərində kredit münasibətləri də mühüm rol oynayır. Bu baxımdan maliyyə ilə kredit arasında heç də böyük cədd çəkmək olmaz. Məhz onların bir-birini tamamlaması sayəsində müəssisələrin pul fondları geniş təkrar istehsal prinsipi əsasında (həmin vəsaitlərin dövriyyəsi yolu ilə) geniş miqyas alır. Bundan başqa, kredit resursları büdcə kəsirinin örtülməsi üçün də istifadə edilir. Kredit həmçinin bank sistemi tərəfindən verilən borc kapitalının hərəkəti formasında təzahür edir. Banklar həmçinin müəssisə və əhalinin sərbəst pul vəsaitini özündə cəmləşdirmək və ondan kredit kimi istifadə etməklə məşğul olduğuna görə müəyyən bölgü münasibətlərində iştirak edirlər.

Maliyyə həm bölgü və həm də nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Həmin funksiyalar bir tərəfdən milli gəlirin bölüşdürülməsi, digər tərəfdən isə onun üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

Maliyyənin ən başlıca funksiyası bölgü funksiyasıdır. Əsas və yaxud birinci bölgü funksiyası yaradılmış milli gəlirin bölgüsü ilə bağlıdır. Ona görə də bölüşdürülmüş ilkin gəlirin məbləği, cəmi milli gəlirin həcminə bərabərdir.

Maliyyənin ən başlıca funksiyalarından biri onun nəzarətedici funksiyasıdır. Bu birinci növbədə pul fondlarının və müxtəlif fondların formalaşması və istifadəsi ilə bağlıdır. Burada nəzarət funksiyası daxili ümumi məhsulun bölgüsünün müvafiq fondlar və xərclər üzrə məqsədli istifadəsini nəzərə almaqla bölüşdürülməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Maliyyə nəzarəti idarəetmənin mühüm bir funksiyası olmaqla maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrində səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə, bütün resurslardan, o cümlədən maliyyə

resurslarından səmərəli istifadə olunmasına, israfçılıq hallarının aradan çıxmasına xidmət etməlidir. Maliyyə nəzarətində ən başlıca məsələlərdən biri də maliyyə qanunçuluğuna əməl olunmasına, ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların müəyyən hesab və ödəmələr üzrə öz öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında yerinə yetirmələrini yoxlamaqla bağlıdır. Maliyyənin nəzarət funksiyası maliyyə sistemləri və vergi xidmətlərinin digər çoxcəhətli fəaliyyətlərində də öz əksini tapır. Burada maliyyə planlaşdırılması, büdcə sisteminin gəlirləri və xərcləri hissəsinə nəzarət mexanizmi idə mühüm yer tutur.

Maliyyənin bölüşdürücü və nəzarətedici funksiyasından başqa onun tənzimləyici funksiyası da vardır. Bu tənzimləyici funksiya dövlətin dövlət xərcləri, vergilər, dövlət kreditləri və s. vasitə ilə geniş təkrar istehsal prosesinə təsiri ilə müəyyən edilir. Burada maliyyə və büdcə planlaşdırılmasından, qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsindən də istifadə edilir. Bazar münasibətləri şəraitində həmin funksiyaların səmərəliliyini artırmaq üçün konkret iqtisadi mexanizmlər müəyyən edilməli və təkmilləşdirilməlidir. Çünki, nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə funksiyaları müəyyən maliyyə mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə mexanizmi isə məlum olduğu kimi təsərrüfatçılıq mexanizminin ən mühüm bir hissəsidir. Beləliklə, göründüyü kimi, maliyyə mexanizmi istər müəssisədaxili və istərsə də makroiqtisadi tsruktur səviyyədə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun əmələ gəlməsi və istifadəsi, maliyyə planlaşdırılması, maliyyə qanunçuluğu və s. ilə bağlı olan mühüm məsələləri əhatə edir. Maliyyə ilə istehsal, ictimai təkrar istehsal arasında da üzvü əlaqə vardır.

İstehsalın fasiləsiz yeniləşməsi, həm də onun genişlənmiş variantda təkrar olunması birinci növbədə istehsal fondlarının kəmiyyət və keyfiyyətə artması, nəticədə ümumi daxili məhsulun və onun mühüm tərkib hissəsi olan gəlirlərin, milli gəlirin artım dinamikası ilə müşayiət olunur. Əmtəə-pul münasibətlərinin keçirilməsi iqtisadi vasitələrsiz, o cümlədən, xüsusi olaraq maliyyə və kredit münasibətləri, mexanizmləri olmadan həyata keçirilə bilməz. Geniş təkrar istehsal prosesinin, onun ayrı-ayrı mərhələlərinin (tərkib hissəsinin) həyata

keçirilməsində həm ayrı-ayrı müəssisələrin və həm də dövlətin maliyyəsi mühüm rol oynayır, bir-birini tamamlayır. Burada dövlət və onun iqtisadi orqanları geniş təkrar istehsal prosesinə istər ayrı-ayrı xalq təsərrüfatı sahələrinin və istərsə də müəssisələrin maliyyələşdirilməsi, vergi siyasəti və dövlət xərcləri (sosial məqsədlər üçün) vasitəsi ilə təsir göstərir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində ayrı-ayrı müəssisələrin və dövlətin maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsi iqtisadi münasibətlər baxımından obyektiv bir hal kimi meydana çıxır. Məlumdur ki, sosialist təsərrüfatçılığı sistemində, sovetlər dövründə maliyyə resurslarından istifadə sahəsində ciddi nöqsanlar var idi. Belə ki, müəssisələrin maliyyə hüquqları ciddi şəkildə pozulmuş, təsərrüfat hesablı prinsiplərin özünə belə ciddi əməl olunmamış, avadanlıq, xammal-material, dövrü vəsaitlərindən ekstensiv istifadə halları çox olmuşdur. Hətta zərərli işləyən müəssisələrin maliyyə vəziyyəti onların normal fəaliyyətinə manne ola bilməmişdir. Burada dövlət maliyyəsi, maliyyə resurslarının sahələr və subyektlər arasında yenidən bölüşdürülməsi qaydası mühüm rol oynayırdı. İndi dövlət maliyyəsi belə bir prinsipial aparıcı mövqeyə malik deyildir. Lakin, bununla belə bazar münasibətlərinin indiki şəraitində maliyyə resurslarından istifadənin başqa bir neqativ problemləri meydana çıxmağa başlamışdır.

2.2. Respublikanın iqtisadi potensialının artırılmasında dövlət gəlirlərinin rolu.

Maliyyə-pul vəsaitlərinin yaranması və istifadəsi prosesində mövcud olan iqtisadi münasibətləri əks etdirən kateqoriyadır. Ölkədə mövcud olan maliyyə münasibətlərinin məcmuu dövlətin maliyyə sistemi adlanır. Yəni maliyyə-pul-kredit məvhumları «Maliyyə-kredit» kimi ifadə olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf edən ölkələrdə ümumi milli məhsulun çox hissəsi dövlət maliyyəsi tərəfindən bölüşdürülür və təxminən dövlətin pul resurslarının 1\3-ni əhatə edir.

Dövlətin büdcə siyasətində ən başlıca məqsədi, onun gəlir hissəsinin getdikcə artırılması əsasında büdcə gəlirlərinin normal, minimum həddə çatdırılmasıdır. Dövlət büdcəsi iki hissədən – gəlir və xərc hissələrindən ibarət olmaqla bərabər inzibati ərazi bögüsündən asılı olaraq Mərkəzi Büdcə, Region Büdcəsi, Bələdiyyə Büdcələrdən ibarətdir. Yerli büdcələr Mərkəzi büdcədən fərqli olaraq ölkənin bütün pul resurslarını əhatə etmir.

Çünki yerli büdcənin formalaşması həmin ərazidəki sosial-istehsal strukturları hesabına aparılır. Bundan əlavə, yerli büdcələr mərkəzi büdcədən də vəsait alırlar. Beləliklə, dövlət büdcəsi nəinki mərkəzi büdcənin əhatə edir, o, habelə inzibati ərazidə yerləşən büdcələləri də əhatə etmiş olur.

Dövlət büdcəsinə, büdcədən kənar fondlar da aid edilir. Büdcədən kənar fondlar dövlətin pul vəsaitinin məqsədli istifadəsidir. Bu vəsait mərkəzi və yerli büdcələrdə xüsusi fondlarda toplanır və müəyyən ehtiyaclara sərf olunur. Qeyri büdcə fondları vergilər, istiqrazlar, subsidiyalar və s. maliyyə fondlarını yaradırlar.

Beləliklə, dövlət büdcəsi – dövlətin pul gəlirləri və xərclərinin illik proqramıdır. Büdcə layihəsi hər il dövlət qanunverici orqanlarında müzakirə olunur və təsdiq edilir. Yəni maliyyə ili başa çatdıqda icra aparatının nümayəndələri hesabat verir və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin səfərbərliyə alınması mənbələrini göstərirlər. Sonra yeni il üçün, büdcə layihəsi tərtib edilir, icra aparatında müzakirə və təsdiq olunur. Dövlət büdcəsi həmişə ölkədə mövcud

olan müxtəlif sosial iqtisadi qruplarla kompromisdə tərtib olunmalıdır. Məsələn, özəl müəssisələr və yaxud fərdi əməklə məşğul olan hər bir şəxs, büdcənin onun haqqında çıxardığı qərarı, tədbiri bilməlidir.

Dünya bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlət büdcəsinin strukturu təxminən aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 5

Gəlirlər	Xərclər
1.Vergilər 75-85%	1.Sosial xidmətlərə xərclər – 40-50%
2. Dövlət ticarəti və dövlət mülkiyyətindən daxil olmalar- 5-8%	2.Təsərrüfat xərcləri – 10-20%
3. Sosial sığorta, təqaüd və işsizlik üzrə dövlət fonduna ödənişlər – 10-12%	3.Hərbi xərcləri, xarici siyasət və s. 10-20%
	4.İnzibati idarəetmə xərcləri 5-10%
	5.Dövlət borcu üzrə tədiyyələr 7-8%

Dövlət büdcəsində baş vermiş kəsirlər, iqtisadiyyatın inkişafına və əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən dövlət müəssisələrində də borcların artmasına səbəb olur.

Dövlət büdcəsinin xərcləri, siyasi, sosial və təsərrüfatı tənzimləmə aləti kimi çıxış edir. Birinci yerdə sosial xərclər durur. Çünki, bu xərclərdən asılı olaraq ölkədə siyasi sabillik yaradıla bilər. Bu xərclər ölkədə mövcud olan sosial qrupların fəaliyyətini müəyyən qədər tənzimləməyə imkan verir. Tətilər, nümayişlər edilməsinin qarşısını alır. Təsərrüfat xərcləri ölkə iqtisadiyyatının inkişafını tənzim etməyə imkan verir. Məsələn, kənd təsərrüfatında fermerlərə verilən subsidiyalar hətta belə seçki prosesində həlledici rol oynayır.

Dövlət büdcəsinin balanslaşdırılması probleminin müsbət həlli gəlirlərin xərclərdən müəyyən qədər üstün olmasıdır.

Xərclərin gəliri üstələməsi dövlət büdcəsində kəsirin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Dövlət büdcəsinin kəsiri isə dövlət istiqrazları və pul emissiyası ilə ləğv edilə bilər. Bu iki yoldan daha münasibəti dövlət istiqrazlarıdır. Lakin nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, bu günün dövlət istiqrazları gələcəyin vergiləridir. Bəzi ölkələrdə emissiyaya üz tutublar. Lakin bu özünü doğrultmur. İstər keçmiş SSRİ

–də istərsə də Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində pul emissiyasına yol verilmişdir ki, bu da inflyasiyanın güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Dövlət istiqrazları isə müəyyən qədər təsirsiz keçmişdir. Çünki, o, məcburi qaydada yerləşdirilərək dövlətin qiymətli kuağızlarını nizama salır, ikinci bir tərəfdən isə, əhali tərəfdən onun vəsaitinin nə vaxtsa geri qayıdacağına ümid yaradır.

Ölkədə dövlət borcu, müxtəlif sürətlə arta bilər və yaxud normada ola bilər. Dövlət borcunun ümumi daxili məhsuldan 2,5 dəfə artıq olması həmin ölkənin iqtisadiyyatı üçün qorxulu sayılır. Dövlət borcu daxili və xarici borclardan ibarət olur. Qısa müddətli (1 il), orta müddətli (5 ilə qədər) və uzun müddətli (5 ildən yuxarı) dövrləri əhatə edir. Bunların içərisində qısa müddətli borclar daha təhlükəlidir. Dövlət borcunun digər hissəsi isə xarici borclardır.

Xarici borclar, onun ödənilməsi prosesi 20-30%-dən yüksək olarsa bu zaman borc verən dövlət onun əvəzində qızıl tələb edir. Adətən borcu olan ölkələr həmin səviyyəyə qədər enmirlər və dövlətin xarici borcunu müəyyən tədbirlər vasitəsilə ödəməyə çalışırlar. Bu yollar aşağıdakılar hesab edilə bilər.

1. Ənənəvi yol. Dövlət xarici borcunu qızıl ehtiyatı ilə ödəyir.
2. Kredit alına bilən ölkələrin səfərbərliyə alınması.

Bunun üçün həmin ölkələrin kredit verə bilən təşkilatları birləşərək klub, maliyyə qurumu yaradırlar və onlar borclu ölkələrə yardım edirlər. (London klubu, Paris klubu).

3. Xarici borcların konversiya edilməsi. Yəni həmin borcun uzun müddətli investisiyaya çevrilməsi. Borclu olan ölkə kredit əvəzinə mülkiyyətin bir hissəsinin alınmasını təklif edir, özəlləşdirmədə iştirakını təmin edir. Bu isə milli iqtisadiyyatda xarici kapitalı artırır.

4. Borclu vəziyyətə düşmüş ölkələrin Bynəlxalq Valyuta Bankına müraciət etməsi. Beynəlxalq Valyuta Bankı güzəştli əsasda kredit verir. Lakin bunu sərt tədbirlərlə möhkəmləndirir.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin inkişaf dinamikasına nəzər salmaq kifayətdir.

Dövlət büdcəsi gəlirləri və xərclərinin dinamikası.

	2008	2009	2010
Gəlirlər (mlrd. man)	1076,2	10323	11403
Xərclər (mlrd.man)	10734	10303	11763
Əvvəlki ilə nisbətən % üzrə	0998	1001	96,9
Xərclər üzrə	142,4	177,1	160,5
Gəlirlər ilə xərclər arasında fərq (büdcə kəsiri) mlrd. man	-95,5	78,72	79,6
Büdcə kəsirinin ümumi daxili məhsulda çəkisi %	0,8	-	0,2

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi 2007-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 1,55 dəfə, xərcləri isə 1,60 dəfə artmışdırsa, 2004-cü ildə bu göstəricilərə uyğun olaraq 1,23 və 1,21 dəfə olmuşdur. Bu dövrdə büdcə kəsirləri ümumi daxili məhsulda 1%-dən 0,19%-ə qədər azalmışdır 2007-ci ildə isə büdcə gəliri xərclərdən 79,6 mlrd. manat çox olmuşdur ki, bu da ölkə iqtisadiyyatında müsbət hal sayılır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Belə ki, büdcənin gəlir hissəsini daima artırmaq dövlətin əsas iqtisadi siyasəti hesab edilir.

Odur ki, ən başlıca amil az xərclə daha çox gəlir əldə etmək iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir.

Deməli, getdikcə büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətində bütün vasitələrdən tam və səmərəli istifadə edilməsi ən zəruri şərtlərdəndir. Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əsas, düzgün və səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsidir.

Çünki büdcə gəlirinin əsas maddəsi vergilərdir. Vergi, rüsumlar və digər yığımlar dedikdə, qəbul olunmuş qanunçuluq əsasında müəssisələrin, fiziki şəxslərin öz gəlirlərindən büdcəyə verdikləri hissələr nəzərdə tutulur.

Dövlət büdcəsinə cəlb olunan vergilər, rüsumlar və digər tədiyyələr onun cəlb olunma forma və metodları dövlətin vergi sistemini təşkil edir. Vergiyə cəlb

¹ Az.st.rəq.20 ildə səh.325

olunma obyektləri fiziki və hüquqi şəxslər, müxtəlif əmtəələr, təbii resurslardan istifadə haqqı, mülkiyyətin birindən o birinə verilməsinə görə haqq və s. ola bilər ki, bu da dövlət tərəfindən qanuni formada müəyyən edilir.

Dövlət büdcəsinə daxil olan vergilər iki qrupda təsnifləşdirilir:

1. Birbaşa vergilər – mülkiyyətə görə gəlir, korporasiyaların gəlirinə görə, sosial sığorta gəlirləri, əmək haqqına görə gəlir, torpaq və daşınmaz əmlakla görə, gəlirlərdən vəsaitin köçürülməsinə görə və s. Bu vergilər konkret olaraq fiziki və hüquqi şəxslərdən tutulur.

2. Dolaylı vergilər – dövriyyədən vergi – (ölkələrin çoxunda o əlavə dəyər vergisi ilə əvəz olunur) aksizlər – (varislik vergiləri), qiymətli kağızlar və daşınmaz əmlakla əlaqədar vergilər.

Əsas vergi mənbəyləri isə bunlar hesab edilir.

1. Fərdi gəlir vergisi. Bu vergi, fiziki şəxslərin gəlirlərindən büdcəyə daxil olan hissədir. Vergilər il ərzində tutulur və ilin axırında dəqiqləşdirilir. Bütün ölkələrdə vergi forması təxminən bir-birinə uyğundur. Onun həddi 30-70% arasında təbəddüd edir. Ən yüksək vergi stavkası İsveçrədədir. Rusiyada 50 faizdir.

Son zamanlar vergi stavkasının azalması təmayülü vardır. İqtisadçıların çoxu vergiyə cəlb olunmanın ədalətli olması üçün, vergi sisteminin mütərəqqi olmasını zəruri sayırlar. Yəni, yüksək gəlirə yüksək faiz stavkası və əksinə. Onların fikrincə, yüksək vergi stavkası ölkədə investisiyanın, kapital yığımının, yeni iş yerlərinin yaranmasını ləngidir.

2. Korporasiyaların gəlirlərinə görə vergilər – hüquqi şəxslərdən tutur, lakin bəzi xırda müəssisələr nəzərə alınmayaraq onların vergiləri təbə olduğu müəssisələrin rəhbərlərinin gəlirlərindən tutulur. Belə ki, müəssisə və korporasiyaların ancaq xalis gəliri vergiyə cəlb olunur. Yəni onun ümumi gəlirlərindən xərc və itkilər çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissəsi vergiyə cəlb olunur.

3. Sosial vergilər – əhalinin əmək haqqı və iş qüvvəsindən tutulan gəlirlərdir. Onlar büdcədən kənar fondlara – işsizliyə, təqaüd və yardıma yönəldilir.

Əmək haqqının bu formada vergiyə cəlb olunması ilə müəssisələrin vergiyə cəlb olunması qyadası arasında kəskin ziddiyyət vardır. Belə ki, müəssisə rəhbərlərindən vergilər mənfəətdən xərclər və itkilər çıxıldıqdan sonra hesablanırsa, büdcədən maliyyələşdirilən əmək haqqından vergilər bu xərclər nəzərə alınmadan hesablanır. (Həmin xərclər insanların fiziki və zehni əmək məsrəfidir.). Hansı ki, bu kateqoriyaya daxil olan işçilərin əmək haqqına ümumilikdə baxmaq düzgün hesab edilə bilməz. Çünki, onların nominal və real əmək haqları ancaq minimum istehlak tələbini ödəmək səviyyəsində olmaqla, əlavə mənfəət gətirmir.

4. Mülkiyyət vergiləri – mülkiyyətin bağışlanmasına və vəərəsəliyə görə alınır.

5. Xidmət və əmtəələrə görə vergilər. Bu əsasən gömrük tariflərindən, aksizlərdən və əlavə dəyər vergisindən ibarətdir. Əlavə dəyər vergisi əmtəə dəyərinin 5-38 faizi qədərini təşkil edə bilər. Bu adətən standartlaşmış formada 15 faiz həcmində qəbul edilmişdir.

Vergilər yerli büdcələrə və mərkəzi büdcəyə daxil olur. Daxil olan vəsaitin bölgüsünün müəyyən qaydası vardır. Yerli büdcəyə aksizlər, daşınmaz əmlaka görə vergilər də daxil olur.

Fərdi vergilər və gəlirə görə vergilər yerli büdcə ilə mərkəzi büdcənin razılığı ilə müəyyən mütənasibliklə bölüşdürülür. Zəruri halda yerli büdcələr mərkəzi büdcədən vəsait ala bilər. Maraqdan asılı olaraq yerli büdcə ilə mərkəzi büdcə arasında qarşılıqlı əlaqə vardır.

Verginin həcmi müəssisə və təşkilatların gəlirinin həcmindən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq ümumi gəlirə görə təxmini vergi stavkası müəyyən edilir.

Cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində elə bir dövlət olmayıb ki, o vergisiz keçinə bilsin. Vergiyə cəlb olunma təcrübəsi belə bir əsas prinsipi ortalığa

çıxarmışdır ki, «Qızıl yumurta verən toyuğu kəsmək olmaz» - yəni dövlətin xərci, borcu nə qədər çox olmasından asılı olmayaraq vergi elə qoyulmalıdır ki, ona cəlb olunanların iqtisadi marağı sönməsin. Bu əsas prinsipə uyğun olaraq vergiyə cəlb olunmanın aşağıdakı prinsiplərini qeyd etmək olar:

1. Vergi stavkasının səviyyəsi sahibkarların və digərinin gəlirinə uyğun olmalıdır. Fiziki və hüquqi şəxslərin gəlir mənbələri və gəlirlərinin səviyyəsi müxtəlif olduğu üçün vergi stavkası da differensial olmalıdır. Yəni o mütləq olmalıdır. Gəlir artarsa, ondan tutulan vergi də artmalıdır.

2. Vergiyə cəlb olunma birdəfəlik xarakter daşmalıdır. Yəni məhsula vergi qoyularkən o, əlavə dəyər vergisi formasında öz ifadəsini tapmalıdır.

3. Vergilərin vaxtında ödənilməsi məcburidir. Bu mexanizm elə olmalıdır ki, (ictimai töhmət, cərimələr, müəyyən inzibati və hüquqi tənbehlər) verginin vaxtında ödənilməsindən alınan qazanc müəyyən edilmiş cərimədən çox olmasın.

4. Vergiyə cəlb olunma və vergi sistemi sadə olmalıdır. Yəni vergi ödəyən bilməlidir ki, nəyə görə vergi verir, vergi yığan təşkilat da bilməlidir ki, nəyə görə vergi alır.

5. Vergi sistemi elastik olmalıdır. Yəni o, ölkədə dəyişən ictimai-siyasi tələbatlara uyğunlaşmalıdır.

6. Vergi sistemi ölkədə yaradılan ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsinin effektiv aləti olmalıdır və dövlətin iqtisadi siyasətini əks etdirməlidir.

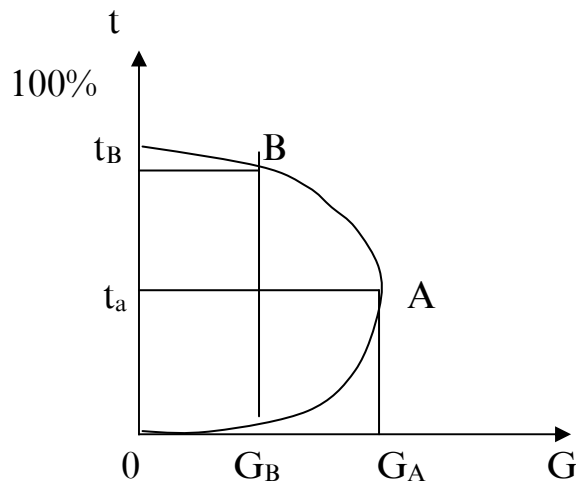
Ölkələrin çoxunda vergi tutulan məbləğ verginin bazası, əsas hesab olunur. Gəlirə görə vergi tutulması vergiyə cəlb olunan gəlir adlanır və ona differensial yanaşılmalıdır. Bu prinsip demək olar ki, bütün ölkələrin iqtisadi inkişafında tətbiq olunur.

Məsələn, ABŞ-ın keçmiş prezidenti Reyqanın rəhbərliyi dövründə, dövlət tənzimləmə islahatının başında duran M.Feldstalin yazmışdır «Korporasiyaların əmanətini mükafatlandıran vergi siyasəti mütləq məcmu investisiyaların artmasına səbəb olur». Bu həqiqətən də belədir. Belə ki, qabaqcıl ölkələrdə ETT-

nin inkişafında hiss olunacaq nəticələr əldə edildi ki, bu da iqtisadi artımın yeni keyfiyyətə keçməsinə imkanı artırdı.

Lakin burada bir incəlik də vardır. Verginin liberallaşması dövlət büdcəsinin gəlirinin azalmasına səbəb olsa da, qısa bir müddəti əhatə edə bilər.

Uzun müddət üçün bunun nəticəsi isə başqadır – büdcəyə daxil olmaların artması, defisit və inflyasiyanın azalmasına gətirib çıxarır. İqtisadiyyatda bu Laffer effekti adlanır.



Qrafik 9

t – vergi stavkasının orta səviyyəsi %-lə

G – dövlət gəlirinin uzun müddətə orta illik artımı

Laffer əyrisinin t oxuna toxunan nöqtəsi şərti iqtisadi situasiyanı əks etdirir. Fərz edək ki, dövlət vergi stavkasını sifira endirir. Bu zaman təbiidir ki, dövlət gəlirsiz qalır (Büdcəyə heç nə daxil olmur). Əgər dövlət gəlirlərdən $t=100\%$ vergi götürərsə (yəni müəssisənin gəlirinin hamısını alırsa) bu zaman iqtisadi proses dayanır. Yenə də büdcə gəlirsiz qalır $G=0$.

Tutmaq ki, real fəaliyyətdə olan vergi stavkası t_B -dədir, bu zaman büdcəyə daxil olmalar G_B qədər olacaqdır. Liberal vergi siyasətinin yaxın dövrdə nəticəsi $t_A < t_B$ müvəqqəti olaraq dövlət gəlirinin azalmasına səbəb olacaqdır, uzun müddətə isə bu korporasiyaların gəliri hesabına yaranan əmanətlərin artmasına səbəb olacaqdır. Əmanətlərin artması, istehsalın genişlənməsi üçün sərf olunan investisiyanı artıracaq və nəticədə gəlirlər çoxalaraq büdcəyə daxil olmalar da

artacaqdır. Belə çıxır ki, mənfəətə vergi stavkasının azalması son nəticədə gəlir vergisinin həcmində özünü göstərəcəkdir. Bu mexanizm heç də həmişə fəaliyyət göstərə bilməz. Deməli Laffer effektinin real olması və dövlət gəliri dinamikasının G_B -dən G_A hərəkəti üçün, bazar münasibətlərini inkişaf etdirmək əmanətləri fasiləsiz olaraq investisiyalara çevirmək, inflyasiya üzərində möhkəm nəzarət qoymaq, qiymətin aşağı hədd stabililiyi saxlanılmalıdır.

Dünya təsərrüfatı təcrübəsində iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması üçün vergi stavkasından düşünülmüş (manipulyasiyalardan) çoxlu fənlərdən istifadə olunur.

Məsələn, investisiyaya vergi güzəştinə nəzər salaq. Bu mexanizm belə qurulmuşdur – firma yeni texnologiyanın tətbiqinə və ya yeni avadanlığa investisiya həyata keçirirsə, dövlət vergiyə cəlb edərkən gəlirlərdən, vəsait qoyuluşunun müəyyən hissəsini çıxır. Bu çıxılan hissə yeni texnologiyanın tətbiqi sahələri üzrə diferensiallaşdırılır və həmin bölgədə qabaqcıl texnologiyanın payı daha çox hissəsini təşkil edir. Belə çıxır ki, mütərəqqi sahələr üzrə investisiyalar çoxaldıqca büdcəyə verilən vergi azalmış olur.

Fərz edək ki, vergi tutulan mənfəət 100 min manatdır. Vergi stavkası 30%. Bu zaman büdcəyə daxil olma 30 min manat təşkil edir. Tutuqa ki, müəssisə mənfəətin 50 min manatını yeni texnologiyaya tətbiq edir və güzəştli vergi stavkası 20%-dir. Deməli 50-nin 20%-i 10 min manatdır. Bu zaman vergi üçün nəzərdə tutulan mənfəət 10 min manat azalmalıdır. Yəni $(100-10) \times 30\% = 27$. Büdcəyə 27 min manat daxil olmalıdır.

Vergiyə cəlb olunma proseslərində vergi güzəştlərindən istifadə olunur. Bu güzəştlər dövlət qanunçuluğu əsasında müəyyən olunur və onlar aşağıdakılardır:

1. Vergi obyektinin vergiyə minimum cəlb olunması.
2. Vergiyə cəlb olunan məbləğdən bəzi elementlərin çıxılması (məsələn, elmə gedən xərclərin çıxılması)
3. Vergidən bəzi kateqoriya şəxslərin azad edilməsi.
4. Aşağı vergi stavkasının qoyulması.
5. Verginin kreditləşməsi (vergi tutulması vaxtı uzadılır).

Beləliklə, vergi güzəştləri vergi kreditləri vergi öhdəliyi kimi ifadə olunmuş olur.

Vergilər üç əsas funksiyanı yerinə yetirir:

1. Dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi (fiskal siyasət)
2. Müxtəlif sosial qruplar arasındakı qeyri-bərabərsizliyi təmin etmək üçün sosial tarazlığı tənzimləmək.
3. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini həyata keçirmək.

Bütün dövlətlərdə və bütün ictimai formasiyalarda vergilər dövlətin fiskal siyasətinə xidmət edir, yəni vergilər dövlət xərclərinə və ictimai xərclərə xidmət edirlər.

Son zamanlar vergi funksiyalarında onun sosial və tənzimədiçi funksiyası mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Bu funksiyalara ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

Sosial funksiya. Sosial həyata da vergilər mühüm rol oynayır. Bunun haqqında çoxlu mübahisələr gdir. Belə ki, bir qrup hesab edir ki, onlardan alınan vergi çox eyüxsəkdir. Dövlət onlardan başqalarına verir və yaxud dövlət onların həyat tərzinin yaxşılaşması üçün az vəsait sərf edir və s.

Buna görə də vergi ödəyənlərin vəziyyətinə asılı olaraq onun mütərəqqiliyi meydana gəlmişdir. Yəni çox gəliri olan çox, az gəliri olan az vergi ödəməlidir. Lakin burada proporsionallıq gözlənilməlidir. Yəni vergi bazası hamı üçün eyni olmalı, sonradan gəlir artdıqca, vergi faizi də artmalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı vergiyə cəlb olunmanın beynəlxalq təcrübəsi maraq doğurur. Belə ki, vergilərin müəyyənəşdirilməsi vergi sisteminin yaradılması, vergi güzəştlərinin verilməsi və s. ancaq və ancaq dövlət qanunçuluğu orqanlarının və icra orqanlarının səlahiyyətindədir. Bununla belə, müxtəlif ölkələrin dövlətləri öz aralarında əməkdaşlıq edirlər. Bu əməkdaşlıq təsərrüfat əlaqələrinin ikitərəfli intensivləşdirilməsi ilə əlaqədrdir. Beynəlxalq ticarət təşkilatları vergi güzəştləri vasitəsilə ixracı stimullaşdırırlar. Bu təşkilatın üzvi olan ölkələr ixrac məhsullarını vergidən azad edə bilmədikləri üçün alternativ yollar axtarırlar ki, ixracı

subsidiyalaşdırsınlar. Bəzi ölkələr vergilərin bütün istehsalçılar üzrə yayılmasının tərəfdarıdır (idxal-ixrac istehsalından asılı olmayaraq).

Məsələn, İngiltərə bütün istehsalçılara güzəşt etməklə ixracı stimullaşdıraraq öz istehsalını inflyasiyadan qoruyur.

Başqa bir vergi forması əlavə dəyər vergisidir. Bu vergi ixracı stimullaşdıraraq idxalın qarşısını alır.

İnkişaf etmiş ölkələr öz ərazilərində istehsal olunmuş bütün məhsullara vergi qoyurlar. (ABŞ, Kanada, Yaponiya, Rusiya). Bundan əlavə həmin ölkələrin məhsullarına xaricdə vergi qoyulur. (Əlavə dəyər vergisi formasında). Nəticədə istehsalçı ikili vergi altına düşür. Bunu qeyri normal hal hesab etmək olar. Bununla əlaqədar hazırda Avropa İqtisadi Birliyi vergi sisteminin tənzimlənməsinə dair tədbirlər sistemi hazırlayır.

2,3 Dövlətin pul-kredit siyasəti və onun tənzimlənməsi.

Pul və kredit sahəsində dövlət tədbirlərinin məcmuu, dövlətin pul-kredit siyasətini təşkil edir. Bu siyasətin əsas məqsədi iqtisadiyyatı davamlı inkişafını təmin etməklə onu tənzimləmək və inflyasiya ilə aktiv mübarizə aparmaqdır.

Pul-kredit siyasətinin əsas istiqaməti kredit və pul emissiyasını stimullaşdırmaq və yaxud da onların hərəkətini məhdudlaşdırmaqdır. İstehsalın aşağı düşməsi halında bank, kredit konyukturasını genişləndirir, faiz normasını aşağı salır. İstehsalın yüksəldiyi halda isə əksinə.

Odur ki, başlıca problem respublikada həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Bunun üçün:

a) mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alaraq pul-kredit siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə yeridilən tədbirlər sisteminin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi;

b) dövlətin pul-kredit siyasətini, məşğulluğun təmin olunmasına istiqamətləndirilməsi;

v) manatın stabilliyini qorumaqla, milli pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi.

Beləliklə, dövlətin pul-kredit sferasının müvəffəqiyyətlə tənzimlənməsi o, vaxt həyata keçirilə bilər ki, dövlət mərkəzi bank vasitəsilə kommersiya banklarına təsir göstərə bilsin. Çünki, onlar pul-kredit fəaliyyətinin əsasını təşkil edirlər. Bu tənzimləmə qarşılıqlı əlaqədə olan bir neçə istiqamətlərdə aparıla bilər.

Bank sistemi üzərində dövlət nəzarəti. Burada əsas məqsəd maliyyə kredit institutlarını möhkəmləndirmək, onların, əmanətçilərin ilk tələbatının vaxtında ödənilməsinə yardım etməkdir. Bu tədbirlər həmçinin dövlət tərəfindən pul kütləsinin yığıclaşdırılmasında da istifadə olunur.

Dövlət borclarının idarə edilməsi. İqtisadiyyatda xroniki vəziyyətdə dövlət borclarının artması halı baş ver bilər. Bu zaman borcların tənzimlənməsi dövlət tərəfindən aparılır. Dövlətin daxili borcu çoxaldığı vəziyyətdə ölkənin kreditə ehtiyacı artır. Buna görə də mərkəzi bank dövlət borclarının

tənzimlənməsi tədbirlərini həyata keçirir: dövlət öhdəliklərini alıb – satır, istiqrazların qiymətlərini dəyişir, onların satış şəraitini dəyişərək onu investorlar üçün cəlb edici – maraqlı edir.

Təcrübədə dövlət borclarının idarə edilməsinin 3 formasından istifadə olunur:

a. Könüllü bazar krediti – dövlətin qiymətli kağızlarının könüllü olaraq bazarlarda yerləşdirilməsi – bu əmanət istiqrazları dövlətin qısamüddətli öhdəlikləri ola bilər.

b. Məcburi bazar krediti – faktiki dövlət borcunun qeyd olunması, daxili valyuta borcunun istiqrazları, xəzinə öhdəlikləri, maliyyə nazirliyinin vekselləri.

c. Mərkəzi bankın, Maliyyə Nazirliyinə krediti.

Kredit əməliyyatlarının və pul emissiyasının həcmnin tənzim olunması ilk növbədə təsərrüfat fəaliyyətinin artırılmasına və inflyasiyaya qarşı istiqamətlənməlidir.

Dövlətin pul-kredit siyasəti və sisteminin həyata keçirilməsi müxtəlif metodları əsasında aparılır. Bu metodlar:

1. Ümumi metodlardır – məqsəd bütünlükdə borc kapitalına təsir göstərməkdir.

2. Selektiv metodlar –ayrı-ayrı sahələrin, formaların kreditləşməsi üçün verilən konkret kreditə təsir göstərməkdir.

Pul-kredit siyasətinin ümumi metodlarına nəzər yetirək.

1. Diskont siyasəti – ən qədim tənzimləmə siyasəti olub XIX əsrin ortalarından fəaliyyət göstərir. Bu metod mərkəzi bankın kommersiya banklarının kreditörünə çevrilməsi ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Kommersiya bankları xüsusi öhdəliklər əsasında mərkəzi bankdan kredit alırlar və həmin kreditləri müəyyən faiz stavkası ilə yerləşdirirlər. Bəzən mərkəzi bank həmin uçot stavkasını yüksəldərək kredit əməliyyatlarını məhdudlaşdırma bilər və ya əksinə.

2. Açıq bazarda əməliyyatlar – Mərkəzi bankın kommersiya banklarından dövlətin qiymətli kağızlarını alıb-satması əməliyyatıdır. Bank həmin qiymətli kağızları aldığı halda onun məbləğini kommersiya banklarının hesabına köçürür və bununla da onların hesabındakı ehtiyatları artırmış olur, satdığı halda isə əksinə ehtiyat azalmış olur.

Beləliklə, həmin əməliyyat ehtiyatın səviyyəsində əks olunaraq tənzimləmə metodu kimi çıxış edir.

3. Bank ehtiyatlarına məcburi normaların qoyulması. Bu bir tərəfdən kommersiya banklarında əməliyyatları yaxşılaşdırır, digər tərəfdən isə bu normalar bir başa investisiyaların sərhəddini məhdudlaşdırır.

Pul – kredit tənzimlənməsinin selektiv metoduna isə aiddir:

1. Ayrı-ayrı kredit növləri üzərində nəzarət. Bu çox vaxt birja qiymətli kağızı altında verilən kreditlərə, müəyyən müddətə istehlak məhsulları alınması üçün olan kreditlərə və ipoteka kreditlərinə aid edilir.

2. Bank və bankların əməliyyatlarının tənzimlənməsi riski.

Müasir dövrdə pul-kredit tənzimlənməsinin texnologiyasının mühüm xüsusiyyətlərindən biri neokensiyon istiqamətinə uyğun olaraq mərkəzi Bankın uçot stavkasının dəyişdirilməsidir. Yəni məcmuu tələb və işsizlik səviyyəsindən asılı olaraq bank ssudalarının həcmi bir başa məhdudlaşdırılması və ya artırılmasıdır.

Pul – kredit tənzimlənməsinin monetar istiqaməti tənzimləmədə kəmiyyət tərəfini. Yəni pul kütləsinin artırılmasını nəzərdə tutur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə «bank rəqabətinin» genişləndirilməsi də tənzimləmə aləti kimi çıxış edir.

İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan hər bir kəs öz ölkəsinin və ya başqa ölkənin pul vahidindən istifadə edə bilər. Buna görə də cəmiyyətin inkişafında pulun rolu inkar edilməzdir.

Pul əmtəə təsərrüfatına xas olan tarixi kateqoriyadır. Pul meydana gələnə qədər natural mübadilə hökm sürürdü. Ən qədim pul vahidi kimi müxtəlif məhsullar istifadə olunmuşdur. Heyvan, duz, xəz dəri, balta, üzük, sırğa və s. Sonrakı inkişaf dövründə pulu ən çox qiymətli metallar ifadə etməyə başladı. VII

əsrə qədər pul külçə formasında istifadə olunurdu. Kapitalizm və bizim eradan əvvəl pul rolunu qızıl oynamağa başlamışdır. İlk kağız pul XI əsrdə Çində meydana gəlmişdir. Həmin dövrdə onları «uçan pullar» adlandırmışlar. Azərbaycanda Monqol istilasından sonra kağız pul buraxılmasına cəhd edilmişdir. Elxani hökmdarlarından olan Keyxatu xanımın fərmanı ilə Təbrizdə 1294-cü ildə «çav» adlanan kağız pul buraxılmışdır. Sonradan kağız pullar 1690-cı ildə Amerikada, 1726-cı ildə Fransada, 1769-cu ildə Rusiyada tədaviyə buraxılmışdır. Balzak göstərirdi ki, pul insanlarda 6 –ci hissiyatıdır ki, qalan 5 hissiyattan zövq almağa imkan verir. A. Smit göstərirdi ki, pul dövriyyə təkəridir. Ənuşirəvanın xəzinəsində tapılan bir lövhədə beş sətir yazılıbmış: Hər kəsin dostu yoxdur ünsiyyəti yoxdur, hər kimin qardaşı yoxdur arxası yoxdur, hər kimin arvadı yoxdur, eyşirəti yoxdur, hər kimin malı (pulu) yoxdur, cəlalı yoxdur, hər kimin bu şeyləri yoxsa, qəm-qüssəsi də yoxdur¹. Marks göstərirdi ki, pul ümum ekvivalent əmtədir.

Beləliklə, pul ümum ekvivalent rolunu oynayan xüsusi əmtəə sayılır. Pulun mahiyyəti onun funksiyada ifadə olunur ki, həmin funksiyalar dəyər ölçüsündən, dövriyyə vəsaitindən, yığım vəsaitindən və tədiyyə vasitəsindən ibarətdir. Klassik nəzəriyyəyə əsasən pul dövriyyə vasitəsi olduğu üçün onun həcmi müəyyən olunması zəruridir. Dövriyyə üçün zəruri olan pulun həcmi qiymət kütləsinin məhsulun qiymətinə olan nisbəti ilə ölçülür. Yəni pul kütləsi

$$M = \frac{P}{V}$$

P- məhsul kütləsinin ümumi qiymətini

V-pulun dövretmə sürətini əks etdirir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, pulun dövretmə sürəti çoxaldıqca pula olan tələbat azalır. Çünki bir pul vahidi bir neçə dəfə əmtəə alınmasına xidmət edə bilər. Pul kütləsini müəyyən edilməsinə digər baxış (D. Rikardo) ondan ibarətdir ki, bütün iqtisadi dövriyyə üçün lazım olan pul kütləsi dövriyyədə olan əmtəə və pulların həcmi kimi müəyyən edilməlidir.

¹ Z.Məmmədov Az.fəls. tarixi Bakı 1994 səh 47

Bu prosesi başa düşmək üçün pul təklifi və ona olan tələbatla nəzər salmaq lazımdır. Real pul siyasətini dövlət təşkil edir.

Dövlət bankı emissiya buraxır, onun dövriyyəsini başqa banklar vasitəsilə idarə edir, fond birjalarında əməliyyatları tənzim edir. Pula olan tələbatın formalaşması isə daha mürəkkəbdir.

Belə ki, pulun bir hissəsi ticarət və xidmət sahələrində dövr etmək üçün gərəkdir. Yəni bu əməliyyatlar üçün tələb olunan pul qiymətin artım tempi- P , Y – məcmu gəlir, h - pulun dövriyyə sürəti olarsa, onda həmin əməliyyatları yerinə yetirmək üçün pula olan tələbat belə hesablanı bilər:

$$m'_d = \frac{1}{h}PY$$

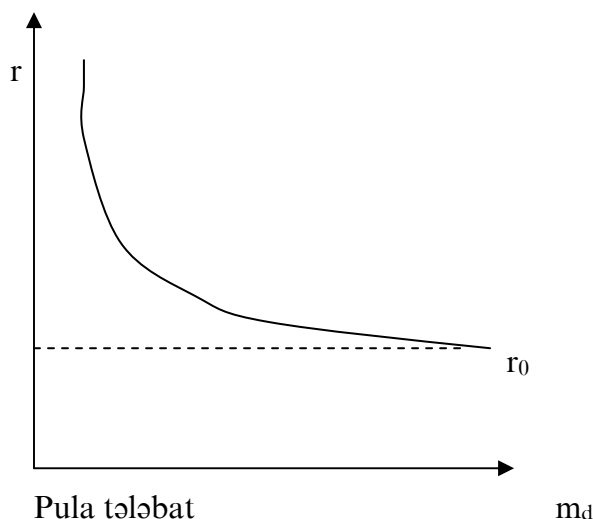
Lakin qeyd etmək lazımdır ki, gəlirin hamısı istehlak edilmir, onun bir hissəsi yığma (əmanətə) gedə bilər. Onlar (əmanətlər) pula səhm ala bilərlər, bankda saxlayaraq dividend götürə bilərlər və s. deməli, ümumi pul kütləsinə (m_d) olan tələbat (alqı-satqı tələbatı) nəğdsiz hesablaşmalar r - faiz stavkasından funksional asılı olacaq və belə hesablanacaqdır.

$$m_d = \frac{1}{h}PY + f(r)$$

r – faiz stavkası yüksəldikcə pula tələbat azalır (investorlar tərəfindən)

Qrafiki olaraq bunu belə göstərmək olar:

Qrafik 9



Pula tələbat əyrisi r_0 oxuna toxunmur. Çünki pulun bir hissəsi faiz stavkasından asılı deyildir və gəlirlə qiymət səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

İkinci bir tərəfdən həmin əyri asimsimmettik olaraq r_0 düz xəttinə yaxınlaşır. Lakin onunla kəsişmir və ondan aşağı ola bilməz. Çünki r_0 -dan aşağı faiz stavkası ola bilməz. Deməli, $r=r_0$ alınır.

Haradakı, pul təklifi vardır, orada dövlət hökmandır və onun hüdudunu müəyyən edir. Deməli, pul təklifi m_s və pul tələbatı m_d arasında tarazlıq olmalıdır.

$$m_s = m_d = \frac{1}{h}PY + f(r)$$

Kredit qaytarmaq şərti ilə müəyyən gəlirlə (faizlə) verilən vəsaitdir. Onun əsas mənbəyi bunlardır: 1. Amortizasiya fondu. 2. Dövriyyə kapitalının bir hissəsi (pul formasında). 3. Məhsulların satışından daxil olmalarla, əmək haqqının ödənilməsi vaxtı arasında sərbəst qalan pul vəsaiti. 4. Yığım fondu. 5. Fərdi şəxslərin əmanətləri.

Kredit sisteminin tarixi qədim olsa da onun formalaşması əsasən XX əsrə təsadüf etmişdir. Kredit sisteminə iki formadan baxmaq olar:

1. Kredit pulları. Bu kağız pul olub kredit əsasında qızılın əvəzedicisi kimi çıxış edir. Onun üç forması var: a) veksel forması (kreditörün adına borc alan tərəfindən verilmiş öhdəlik, yeri, tarixi, məbləği göstərilir); tratta – bir şəxsin 3-cü şəxsə kredit verən tərəfindən əmr formasında verilən göstəriş. b) banknot; v) çek forması.

2. Depozit pullar. Depozit pulları kredit pullardan ödənilməlidir. Depozit pullar dedikdə elə pullar nəzərdə tutulur ki, bir hesabdən digər hesaba köçürülür.

Kreditin rolu və əhəmiyyəti bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha da artmışdır. Buna görə də o, əsasən 2 formada çıxış edir. 1. Kommersiya krediti. Bu kreditin elə formasıdır ki, bir müəssisə digər müəssisəyə malını satmağa verir. Kommersiya kreditinin əsas aləti veksel sayılır. Bu XII-XIII əsrlərdə İtaliyada tətbiq edilmişdir. Vekselin 2 forması var: a) Sadə veksel. Onun əsas vəzifəsi borc öhdəliyini kreditora verilən zəmanətidir. b) ötürülmüş veksel (köçürmə vekseli) – pulu verən transsanton, adlanır, pulu almağa hüququ olan 3-cü şəxs remitempten

adlanır. 2. Bank kreditləri. Bu kreditlər xüsusi kredit idarələri vasitəsilə verilən borclardır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehlak krediti və dövlət krediti fəaliyyət göstərir. İstehlak krediti fərdi istehlakçılara verilir. Dövlət krediti isə dövlət və yerli orqanlar tərəfindən verilir. Bu kreditlər maliyyə – kredit orqanları tərəfindən buraxılan istiqrazlar əsasında fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq kredit-dövlətlərarasında verilən kredit formasıdır.

Kredit yenidən bölgü funksiyasını həyata keçirməklə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində xüsusi rol oynayır. Onun köməyi ilə sərbəst pul vəsaiti dövlət tərəfindən toplanır və borc kapitalına çevrilir.

Kredit istehsal xərclərinə qənaət forması kimi də çıxış edir. Nəqd pulların kredit yolu ilə hərəkəti dövriyyəni yüksəldir. Bununla da xərcləri azaldır. Kredit kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsini sürətləndirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kreditləşmənin əsas xüsusiyyətdərindən biri makrosəviyyədə iqtisadiyyatı tənzimləməkdir.

Dövlət ölkənin qarşısında qoyulan sosial-iqtisadi vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün kreditləşməni müxtəlif istiqamətə yönəldilməsi məqsədi ilə xüsusi tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində bu tədbirlər sistemində ən başlıca istiqamət istehsalın genişləndirilməsidir.

Odur ki, konkret şəraitdən asılı olaraq dövlət maliyyələşdirmə və xüsusilə kreditləşdirmə sistemində, sərt kreditləşmə tətbiq edir ki, bunun da nəticəsində iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafını gücləndirir.

FƏSİL 3. Azərbaycan Respublikasının resurs potensialı və ondan səmərəli istifadənin tənzimlənməsi

3.1. Respublikanın resurs potensialının səviyyəsi

Azərbaycan Respublikasının çox böyük resurs potensialına malikdir və bu, sosial sahədə ən zəruri problemlərin həll edilməsi üçün böyük imkanlar açır. Lakin müasir şəraitdə ölkələri inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə bölərkən təbii və əmək ehtiyatları ilə yanaşı, digər resurs növləri də nəzərə alınır. Bunlara ideyalardan ibarət intellektual resurslar, o cümlədən yeni kommersiya ideyaları, mövcud biliklər haqqında informasiya verən informasiya resursları, kompüter texnikası və ondan səmərəli istifadə etməyi bacaran idarəetmə kadrları, yeni idarəetmə texnologiyalarından ibarət idarəetmə resursları və s. aiddir.

Azərbaycan Qərblə Şərqi birləşdirən dünyanın ən əlverişli ərazilərindən birində yerləşmişdir. tranzit ölkə olmaqla çox böyük əhəmiyyətə malik olan global enerji və nəqliyyat dəhlizidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin müasir inkişaf səviyyəsi onun dünya iqtisadiyyatında tutduğu mövqeyə uyğun gəlmir. Odur ki, qarşıda duran başlıca vəzifə ölkənin təbii-iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə iqtisadi inkişaf səviyyəsini onun imkanlarına uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Bunun üçün resurs potensialının strukturunu və onun təkmilləşdirilməsi imkanlarını nəzərdən keçirmək lazımdır.

Ölkənin resurs potensialının proqnozlaşdırılması və iqtisadiyyatın dinamikası, onu əmələ gətirən əsas tərkib ünsürlərinin qiymətləndirilməsi və onlardan istifadənin səmərəliliyinin təhlil edilməsinə əsaslanır. Odur ki, resurs potensialının vəziyyəti və dinamikasının bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılmasının hansı nəticələrə gətirib çıxara biləcəyi ilə müqayisə etmək lazımdır.

XXI əsr bəşəriyyətin inkişaf tarixinə əhalinin daha sürətlə artacağı, «demoqrafik sıçrayış» dövrü kimi daxil olacaqdır. Mütəxəssislərin fikrincə, bu əsrdə yer kürəsi əhalisinin sayı təqribən 9 mlrd. nəfərə çatacaqdır. Azərbaycan

iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşması ilə əlaqədar olaraq ölkə əhalisinin sayının sürətlə artacağı və əsrin ortalarında təxmini hesablamalara görə indikindən 1,5-2,0 dəfə çox olacağı proqnozlaşdırılır.

Perspektivdə əmək ehtiyatlarının tərkibində baş verən dəyişikliklərin təhlili və proqnozlaşdırılması aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- əhalinin ümumi sayının dinamikası qiymətləndirilir və proqnoz verilir;
- əhalinin təbii artımı qiymətləndirilir və proqnozlaşdırılır;
- əhalinin miqrasiyası qiymətləndirilir və proqnozlaşdırılır;
- əmək qabiliyyətli əhalinin sayı qiymətləndirilir və proqnozlaşdırılır.

2011-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə Azərbaycan Respublikası əhalisinin ümumi sayı 9111,1 min nəfər, o cümlədən şəhər əhalisinin sayı 4 mln. 800 min, kənd əhalisinin sayı isə 4 mln.200 min olmuşdur. Əhalinin ümumi sayında kişilərin xüsusi çəkisi 52,3%-ə, qadınlarınkı isə 47,7%-ə bərabərdir. Əhalinin ümumi sayında 14-19 yaşlıların sayı 1668 min (17,2%), 20-24 yaşında olanlarınkı isə 1789 min nəfərdir. (9,9%) Əmək qabiliyyətli əhalinin sayı (kişilər 15-61, qadınlar 15-56 yaşda) 5 mln. 709 min 900 nəfər təşkil edir. Azərbaycan Respublikası əhalisinin 53,4%-i 10-39 yaş həddində olan şəxslərdir. 1996-2006-cı illərdə doğum əmsalının orta hesabla 15,6%, ölüm əmsalının 6,0%, təbii artım əmsalının 9,6% olduğu da nəzərə alınmalıdır. Bu, XXI əsrin ortalarındakı respublika əhalisinin sayı haqqında verilən proqnozun düzgünlüyünə təminat verir.

Müasir texnologiyalardan istifadə olunması yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi, insan potensialına investisiya qoyulmasını tələb edir. İşçi qüvvəsinin keyfiyyəti bir sıra əlamətlərlə səciyyələnir. Bunlardan ən əsası ümumi və xüsusi təhsil sistemi ilə müəyyən olunan ixtisasdır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə işçi qüvvəsinin keyfiyyəti əmək məhsuldarlığının səviyyəsini 10-15% yüksəldir və elmi-texniki tərəqqidən sonra ikinci yeri tutur.

Azərbaycan Respublikası əhalinin təhsil səviyyəsi yüksək olan ölkələr sırasına daxildir. Belə ki, 2007-ci ilin əvvəlinə olan məlumata görə 15 və yuxarı yaşda olan əhalinin hər 1000 nəfərinə 115 nəfər tam ali təhsilli, 118 nəfər orta

ixtisas, 523 nəfər ümumi orta təhsilli düşür. Ali məktəb tələbələrinin sayı 1995/96-cı tədris ilində 86,3 min nəfər olduğu halda, 2006/2007-ci tədris ilində 106,9 min nəfər olmuşdur. Əhalinin hər 10000 nəfərinə müvafiq olaraq 113 və 127 nəfər tələbə düşmüşdür. Perspektivdə təhsil potensialının artacağı, onun strukturunun təkmilləşdiriləcəyi, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılacağı şübhə doğurmur.

Ölkənin intellektual potensialı hər şeydən əvvəl elmi kadrlarla səciyyələnir. Elmi biliklər bütün resurs növlərindən onunla fərqlənir ki, o bütün resurs növlərinə qənaət olunmasını təmin etməyə imkan verir. ÜDM-in istehsalında elmi nailiyyətlərin tətbiqi onun 50%-dən çox artmasına səbəb olur. 2010/2011 – ci tədris ilinin əvvəlinə ölkəmizin ali məktəblərində 1243 nəfər elmlər doktoru, 1167 nəfər professor, 5625 nəfər elmlər namizədi, 3738 nəfər dosent çalışmışdır. Elmdə 2012-ci ilin əvvəlinə 17973 nəfər məşğul olmuşdur ki, bunların da 11698 nəfəri tədqiqatçıdır. Lakin ölkəmizdə elmə çəkilən xərclər çox azdır. Onun ÜDM-ə və dövlət büdcəsinə nisbətə xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 0,8%-ə bərabərdir. Halbuki elmi-tədqiqatlar üçün ayrılan vəsaitin ÜDM-də xüsusi çəkisi Yaponiyada təqribən 2,9%-ə, ABŞ-da 2,8%-ə, Almaniyada 2,3%-ə, Fransada isə 2,2%-ə bərabərdir. İqtisadçıların fikrincə, elmin inkişaf etdirilməsinə yönəldilən xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisinin 1%-ə enməsi ölkənin bütün iqtisadiyyatına böyük məbləğdə ziyan vurur. Ali təhsil müəssisələrində və elmi-tədqiqat institutlarında əmək haqqının səviyyəsinin aşağı olması zəkaların xarici ölkələrə axınını sürətləndirir. Bazar münasibətlərinin formalaşması isə yeni tip kadrlar hazırlanmasını zəruri edir.

Bütün bunlar nəzərə alınmaqla ölkəmizin strateji məqsədi iqtisadi inkişafın intensiv tipinə keçməkdən ibarət olmalıdır. Bu isə insan potensialına xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir.

Əmtəə və xidmətlərin istehsalı dairəsinə yeni kapital qoyuluşu yığım fondu (ümumi yığım) və ödəmə fondu, başqa sözlə mənfəət və amortizasiya ayırmaları vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Bəzi hallarda isə investisiyalar azalır.

Bu, istifadə olunan ÜDM-də ümumi yığımın payının aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq baş verir.

Keçən əsrin 90-cı illərində müstəqilliyimizin ilk dövrlərində müəssisələrdə mövcud olan əsas fondlar mənəvi cəhətdən köhnəldiyinə görə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına və onun dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan vermirdi. Deməli, iqtisadiyyatın bütün sahələrində bazar münasibətlərinə keçilməsi və bu əsas üzərində əsas kapitalın yeniləşdirilməsi, müəssisələrin ən mükəmməl, dünya standartlarına cavab verən müasir yeni texnika və mütərəqqi texnologiyalarla təmin olunması üçün ölkənin investisiyalara, o cümlədən xarici investisiyalara ehtiyac var idi. 1994-cü ildən ölkəmizə xarici investisiyaların cəlb edilməsi iqtisadiyyatda inkişaf etmiş dövlət bölməsinin yaradılmasına imkan vermişdir. Bu da öz növbəsində multiplikator funksiyasını, yəni iqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya cəlb olunmasını təmin etmişdir. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının demək olar ki, bütün sahələri müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirilir. Bunlar ölkəmizin investisiya potensialının artması hesabına əldə edilmişdir. Həm də Azərbaycanın investisiya imkanlarının artmasının nəticəsidir ki, indi o, özü investisiya qoyan ölkəyə çevrilmişdir. Əhalinin əlində olan sərbəst pul vəsaiti də ölkənin investisiya imkanlarının artmasında çox mühüm rol oynayır.

İnvestisiya resurslarının investisiya əmtəələrinə çevrilməsi prosesi bazar qanunları – tələb və təklif, rəqabət və i.ə. – əsasında baş verir. Deməli, dəyər ifadəsində investisiya resursları maddi – şey formasında investisiya resurslarına (fond əmələgətirən sahələrin məhsullarına) uyğun gəlməlidir. Fond əmələgətirən əsas sahələrə isə maşınqayırma və tikinti aiddir.

Beləliklə, ölkəmiz çox böyük investisiya potensialına malikdir və bundan istifadə edərək iqtisadiyyatını bazar münasibətləri əsasında yenidən qurduqdan sonra bu gün əldə etdiyi nailiyyətlərə nisbətən daha böyük uğurlar qazanmaq imkanına malikdir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı onun resurs potensialı ilə sıx surətdə əlaqədardır. Çünki resurs potensialı iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində, bu işə öz növbəsində sosial problemlərin həll olunmasında çox mühüm rol oynayır. Ona

görə də qarşıya qoyulan məqsədin ölkənin malik olduğu potensialla əlaqələndirilməsi tarazlı və səmərəli iqtisadiyyat yaradılmasının başlıca problemi hesab edilir.

Cəmiyyətin resurs potensialı sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin reallaşdırılmasının obyektiv əsası olmaqla, müxtəlif səbəblər üzündən məqsədyönlü dəyişdirilə dəyişdirilə bilər. Ölkənin resurs potensialı son istehlakın təmin olunması üçün istehsalın əmtəə və xidmətlər istehsal etmək qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

İqtisadi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı prosesi cəmiyyətin sərəncamında olan istehsal resurslarının müəyyən həcmdə, tərkibdə və keyfiyyətdə məhsullara çevrilməsi deməkdir. Bu məhsullar da öz növbəsində iqtisadi resursların tamamlanmasına və cəmiyyətin qeyri-istehsal tələbatının ödənilməsinə yönəldilir. Tələbatın təhlili və proqnozlaşdırılması iqtisadi inkişafın başlıca və aralıq məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsinin ilkin şərtləridir. Tələbatın resurslarla müqayisə edilməsi nəticəsində isə sosial-iqtisadi inkişafın parametrləri müəyyən olunur.

Resurs potensialı anlayışının hamı tərəfindən qəbul edilmiş tərfi yoxdur. Resurs potensialı dedikdə, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan maddi əşya, energetika, informasiya vasitələrinin, habelə iqtisadi ne mətlərin və xidmətlərin istehsalı prosesində onlardan istifadə edən (və ya istifadə edə bilən) işçilərin toplusu nəzərdə tutulur.

Resurs potensialının özəyini cəmiyyətin məhsuldar qüvvələri təşkil edir. Bu kontekstdə ölkənin «resurs potensialı» kateqoriyası özünün sosial-iqtisadi məzmununa görə «milli sərvət», «məhsuldar qüvvələr» kateqoriyalarına uyğun gəlir. Lakin əslində onların ikisi də resurs potensialının tərkib ünsürləri olmaqla, son nəticədə bir məqsədə – iqtisadiyyatın dinamik inkişaf etdirilməsinə, əhalinin artmaqda olan tələbatının daha yaxşı ödənilməsinə xidmət edir. Resursların xeyli hissəsi «milli sərvət» anlayışına daxildir. Cəmiyyət və keyfiyyətinə görə eyni olan resurslar onlardan istifadə dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif potensiala malik ola

bilər. Resurs potensialına nəinki müxtəlif növ resurslar, həm də onlardan istifadə dərəcəsi, səmərəli effekt yaratmaq qabiliyyətləri də daxildir.

Resurs potensialı təhlil olunduqda və onun haqqında gələcək dövr üçün proqnoz hazırlandıqda onlardan hər birinin ayrılıqda nəzərdən keçirilməsi məqsəduyğundur. Bu cür yanaşma ona görə lazımdır ki, onun tərkib hissələri arasındakı mütənasibliyin müəyyən edilməsi və optimallaşdırılması bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həllinə imkan verə bilər.

Resurs potensialı, onun strukturu və tərkib üsünləri arasındakı optimal nisbət iqtisadi fəaliyyətə həlledici təsir göstərir. Bütün iqtisadi ehtiyatlar ümumi bir xassəyə malikdir. Bu, ondan ibarətdir ki, onların hamısı məhdud miqdardadır. Başqa sözlə, əkinə yararlı torpaqların, faydalı qazıntı ehtiyatlarının miqdarı, işçi qüvvəsinin sayı və s. müəyyən hədd daxilindədir. Resurs potensialının tərkibində elə üsünlər də vardır ki, onların miqdarı məhdud deyildir. Məsələn, hava və su ehtiyatları belə resurslardandır. Doğrudur, planetin su ehtiyatlarının tərkibində içməli su ehtiyatları bir o qədər də yüksək xüsusi çəkiyə malik deyildir. Həm də dünya təsərrüfatı ehtiyaclarının ödənilməsi üçün mövcud su ehtiyatlarının təqribən 10%-i sərf edilir. Və deməli, sudan səmərəli istifadə olunması prinsiplərinə əməl edildikdə bunu tükənməyən resurs hesab etmək olar. Gələcəkdə elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar şirin və şor suların təmizlənməsi, ya texniki, yaxud da içməli suya çevrilməsi imkanları da qalmaqdadır.

İqtisadi fəaliyyət üçün bütün resursların mövcudluğu zəruridir. Lakin qeyri-məhdud miqdarda resurslardan səmərəli istifadə edilməsi probleminin və resurslara qənaət etmək imkanı verən iqtisadi inkişaf tipinin aktuallığından danışmağa dəyməz. Bundan başqa, hər hansı bir resurs özünün mövcudluğu, yaxud da çatışmazlığı onların spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar deyildir. Bu, cəmiyyətin tələbatının daim artması və dəyişməsi ilə bağlı inkişaf etməkdə olan iqtisadi sistemlərin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

İstər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə energetika resurslarına tələbat xüsusilə sürətlə artır. Energetika resursları texnoloji

tərəqqinin, elmtutumlu istehsalın inkişaf etdirilməsinin əsası olmaqla, iqtisadi artımın keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərirlər. Məlum olduğu kimi, keçən əsrin 90-cı illərində inkişaf etməkdə olan ölkələrdən xammal kimi ixrac olunan əmtəələrin qiymətləri kəskin sürətdə aşağı düşmüş və bir barel neftin qiyməti 8-9 dollara çatmışdı. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə elmtutumlu əmtəələrin qiymətləri təqribən 4-5 dəfə bahalanmış və hazırda bütün dünyada istehsal olunan və istifadə edilən enerjinin 25%-i yer kürəsi əhalisinin 5%-nin yaşadığı ABŞ-ın payına düşür. Gələcəkdə «üçüncü dünya» ölkələrində istehsalın intensiv inkişaf etdirilməsi və inkişaf etmiş ölkələrdə tələbatın artması nəticəsində resurs problemi daha da kəskinləşə bilər.

İqtisadi inkişaf prosesində təbii, əmək, investisiya və informasiya resursları, elmi-texniki tərəqqidən ibarət resursların tərkibi daha da genişlənir.

Təbii resurslar təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilmiş və istifadə olunan təbii ehtiyatlardır. Onlardan istehsal prosesində əmək cisimləri kimi istifadə edilir. Bunlara kənd təsərrüfatında torpaq, sənayedə faydalı qazıntı ehtiyatları, içməli su və s. aiddir.

İstehsal prosesində təbii resurslardan istifadəyə tələbat olduqda onlar iqtisadi resurs hesab edilir. Lakin təbii sərvətlərin mənimsənilməsinin texniki şərtləri meydana çıxdıqda və genişləndikdə onlara tələbat olur.

Neft duru yanacaq kimi bəşəriyyətə eramızdan 600 il əvvəl məlum olmuşdur. Lakin ondan sənaye miqyasında yanacaq xammalı kimi yalnız XIX əsrin 60-cı illərində istifadə edilməyə başlanmışdır. O dövrdən neft istifadə üçün ən real energetika resursuna çevrilmiş və əhəmiyyəti gündən-günə artır. Başqa bir misal: XX əsrin ikinci yarısındanək dünya okeanında olan neft ehtiyatı resurs hesab olunmurdu. Çünki o dövrdəki texnika həmin neft yataqlarının işlənilməsinə imkan vermirdi. Bu isə o deməkdir ki, təbii resursların mənimsənilməsində iqtisadi amillər çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu amillərdən ən əsası rentabellik göstəricisidir.

Beləliklə, iqtisadi resurslara müasir axtarış metodları ilə kəşf olunmuş və ya mövcudluğu sübuta yetirilmiş, mənimsənilməsi texniki cəhətdən əlverişli və

iqtisadi cəhətdən rentabelli olan təbii resurslar daxildir. Texniki və ya iqtisadi təsəvvürlərə görə hazırda mənimsənilməsi mümkün olmayan təbii resurslara potensial resurslar deyilir. Bəzi iqtisadi ədəbiyyatda onları gələcəyin resursları adlandırırlar.

Resurs potensialı sistemində əmək resursları xüsusi yer tutur. Ölkənin intellektual potensialı, insan resursları, onların biliyi, yaradıcılıq qabiliyyəti - məhz bunlar əsas milli sərvət olmaqla iqtisadi artımı və ölkənin təhlükəsizliyini təmin etməyə, əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir. İstehsalın şəxsi amili «əmək ehtiyatları» anlayışı ilə yanaşı, son dövrlərdə «əmək potensialı», «insan potensialı» anlayışları ilə də səciyyələndirilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, onların mahiyyəti ilə əlaqədar iqtisadçılar arasında yekdil fikir yoxdur.

İnvestisiya ehtiyatları iqtisadi məzmununa görə əsas və dövriyyə kapitalının yaradılması, genişləndirilməsi, yenidən qurulması və texniki cəhətdən təchiz olunmasına sərf edilən xərcləri ifadə edir. İqtisadiyyatın investisiya potensialı milli yığımdan – son istehlak çıxılmaqla ölkənin malik olduğu gəlirin bir hissəsindən asılıdır.

ÜDM-in tərkibində əsas kapital üçün ümumi yığım normasının aşağı düşməsi iqtisadiyyatın investisiya potensialının azalmasının başlıca amilidir. İnvestisiyaların artırılmasının əsas yolu isə daxili resurslarla müəyyən edilir. Bu, hər şeydən əvvəl müəssisələrin xüsusi vəsaitindən, büdcə vəsaitlərindən və s. ibarətdir. İnvestisiya resurslarının müəyyən hissəsi xarici investisiyalar hesabına formalaşır.

Elmi-texniki tərəqqinin iqtisadi resurslara daxil edilməsi onunla əlaqədardır ki, onun köməyi ilə istehsal ehtiyatlarının məhdud miqdarda olması anlayışına «düzəlişlər» edilir. Başqa sözlə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə olunmaqla təbii resursların süni əvəzediciləri hazırlanır və təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilir. Bundan başqa elmi-texniki tərəqqi iqtisadi inkişafa güclü təsir göstərir. İntensiv və sabit inkişaf edən iqtisadiyyat üçün iqtisadi artım daha çox elmi-texniki tərəqqi əsasında əməyə qənaət olunması yolu

ilə təmin edilməlidir. Ümumiyyətlə, elmi-texniki tərəqqi bəşəriyyətin gələcək inkişafı üçün başlıca resursa çevrilmişdir.

İqtisadi resurslara maliyyə resursları da daxildir. Lakin maliyyə resursları xammalların, materialların, yanacağın və s. satın alınmasına sərf olunduğuna görə digər resurs növünə çevrilir. Əsas maliyyə resursları bankların aktivləri ilə müəyyən olunur.

Müasir texnoloji sistem şəraitində informasiya resurslarının əhəmiyyəti getdikcə artır. Yuxarıda nəzərdən keçirilən resurs potensiallarından fərqli olaraq informasiya resursları istehsal prosesinə sərf edilmir.

Elmtutumlu texnologiyalara əsaslanan yeni tip istehsal sistemində informasiyalar ictimai inkişafın başlıca resursuna və amilinə çevrilməkdədir. Bu, iqtisadi ədəbiyyatda «informatizasiya» adlandırılır.

İnformasiya texnologiyalarının maddi əsasını özündə EHM-i, müxtəlif rabitə sistemlərini, proqram məhsullarını, məlumat bazalarını və s. birləşdirən informasiya – kommunikasiya sistemi təşkil edir. İnternet sistemində global kompüter şəbəkələri və onların dünya şəbəkəsində birləşmələri vahid dünya informasiya məkanının formalaşdırılmasına imkan verir. İctimai inkişafın yeni keyfiyyəti öz əksini yeni «informasiya cəmiyyəti»ndə tapmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən mühüm iqtisadi resurslardan biri də sahibkarlıq qabiliyyəti və idarəetmə bacarığıdır. Məhz, sahibkarların təşəbbüskarlığı, risk etmələri və bacarıqları digər iqtisadi resurslardan daha çox səmərə əldə etməyə, iqtisadi artımı stimullaşdırmağa imkan verir. Bazar münasibətlərinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi ölkələrin iqtisadi artım sürəti, investisiya fəallığı, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və s. sahələrdə qazandıqları nailiyyətlər və topladıqları təcrübə göstərir ki, bütün bunlar sahibkarlıq qabiliyyətindən bilavasitə asılıdır.

Təbii resurslar iki yerə bölünür: 1) bərpa olunmayan təbii resurslar; 2) bərpa olunan təbii resurslar.

Bərpa olunmayan təbii resurslara bütün növlərdən olan mineral resurslar və torpaq daxildir. Bərpa edilməsi mümkün olmayan təbii resursların əmələ gəlmə müddəti, «yaşı» on və yüz milyon illərlə ölçülür.

Bərpa olunan resurslara bitki (meşə resursları) və heyvanlar aləminin resursları daxildir. Onlar olduqca tez bərpa olunur və bərpa olunan həcmi (meşədəki oduncaqların ehtiyatı, balığın yetişdirilməsi və i.a.) asanlıqla proqnozlaşdırıla bilər.

Azərbaycan Respublikası xarici ticarətdə bərpa olunmayan təbii resursların ixracına üstünlük verir. ABŞ güclü resurs bazasına malik olsa da, strateji məqsədlərini həyata keçirərkən özünün mineral xammal resurslarından intensiv istifadə etməyə cəhd göstərmir, əksinə digər ölkələrin energetika ehtiyatlarından daha çox yararlanmağa çalışır. ABŞ müxtəlif növ energetika xammallarının ən böyük idxalatçısıdır. Belə ki, dünya iqtisadiyyatının hər il neftə olan tələbatının 1/5 hissəsi ABŞ-ın payına düşür. ABŞ bu tələbatının 70%-ni kənardan idxal olunan energetika ehtiyatları, 30%-ni isə özünün daxili istehsalı hesabına ödəyir. ABŞ-ın xarici resurslara «bağlılığı» müxtəlif cəhətlərdən qiymətləndirilə bilər. Bunlardan ən əsası gələcək nəsillərin taleyi nəzərə alınmaqla, tələblə resursların istehsalı arasındakı tarazlığın qorunub saxlanması ola bilər.

Energetika resursları iki yerə bölünür: 1) yanacaq resursları; 2) qeyri-yanacaq resursları. Yanacaq resurslarına neft, qaz, kömür, torf, yanar şist, odun və s., qeyri-yanacaq resurslarına isə hidroenerji, atom, günəş və külək enerjisi və s. aiddir.

İlkin və törəmə energetika resursları da bir-birindən fərqlənir. İlkin energetika resurslarına yanacaq və qeyri-yanacaq resursları daxildir.

Sənayedə güc avadanlıqlarında işlədilmiş buxar, texnoloji proseslərin soyudulması zamanı alınan isti su, domna sobalarının verdiyi istilik və s. törəmə energetika resurslarını əmələ gətirir. Metallurgiyada, ağır maşınqayırmada, kimya, yanacaq sənayesi və digər sahələrdə belə törəmə resurslar əmələ gəlir ki,

bunlardan istifadə olunmaqla yanacaq və enerjiyə olan tələbatın xeyli hissəsini ödəmək olar.

Resurslara bir tərəfdən kəmiyyət, digər tərəfdən isə keyfiyyət xarakteristikası verilir. Resursların kəmiyyət xarakteristikası onlardan hər birinin həcmi və artırılması imkanları ilə müəyyən edilir. Resursların keyfiyyət xarakteristikası isə hər bir resurs vahdinin ona olan tələbatın ödənilməsinin potensial imkanını əks etdirir. Resursların keyfiyyət xarakteristikası onların istifadə olunma səviyyəsi ilə birlikdə səmərəliliyini müəyyən edir. Resursların keyfiyyət xarakteristikası kəmiyyət ifadəsində resurs potensialını artırma və ya azalda bilər.

Resurslar keyfiyyətə yekcins deyildir. Bu o deməkdir ki, əmək ehtiyatları, əsas fondlar, xammal və materiallar kifayət qədər geniş və nisbi mənada sabit keyfiyyət xarakteristikası diapazonuna malikdir. Əmək ehtiyatlarının keyfiyyət xarakteristikası dedikdə əhalinin təhsili, yaş strukturu, istehsal təcrübəsi, əmək vərdişləri, peşəsi; avadanlıqlar, materiallar, enerji daşıyıcıları üzrə onların müxtəlif texniki xassələrinin toplusu nəzərdə tutulur. Avadanlıqların keyfiyyəti xarakteristikasına onların texniki səviyyəsi, «yaş tərkibi», fiziki və mənəvi köhnəlməsi aiddir. Mineral xammalların keyfiyyəti onların tərkibində faydalı elementlərin xüsusi çəkisi (məsələn, filizin tərkibində dəmirin xüsusi çəkisi) ilə səciyyələnir. Torpaq sahələri isə bir-birindən humus qatına, münbitliklərinə və başqa keyfiyyətlərinə görə fərqlənir.

Resurs potensialının inkişafı onların müəyyən xassələrindən istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Bunlar resurslardan kompleks şəkildə istifadə edilməsindən, onların bir-birini tamamlaması və bir-birini əvəz etməsindən ibarətdir.

Kompleksli anlayışı birinci növbədə təbii resurslardan, ilk əvvəl faydalı qazıntılardan istifadə olunması ilə bağlıdır. Təbii resurslardan kompleks şəkildə istifadə olunması təbii xammalların (neft və səmt qazının) hasilatını azaltmağa imkan verir. Resursların bir-birini tamamlaması o zaman lazım olur ki, hər hansı bir resurs növü başqa bir resurs növü olmadan fəaliyyət göstərə bilmir. Məsələn,

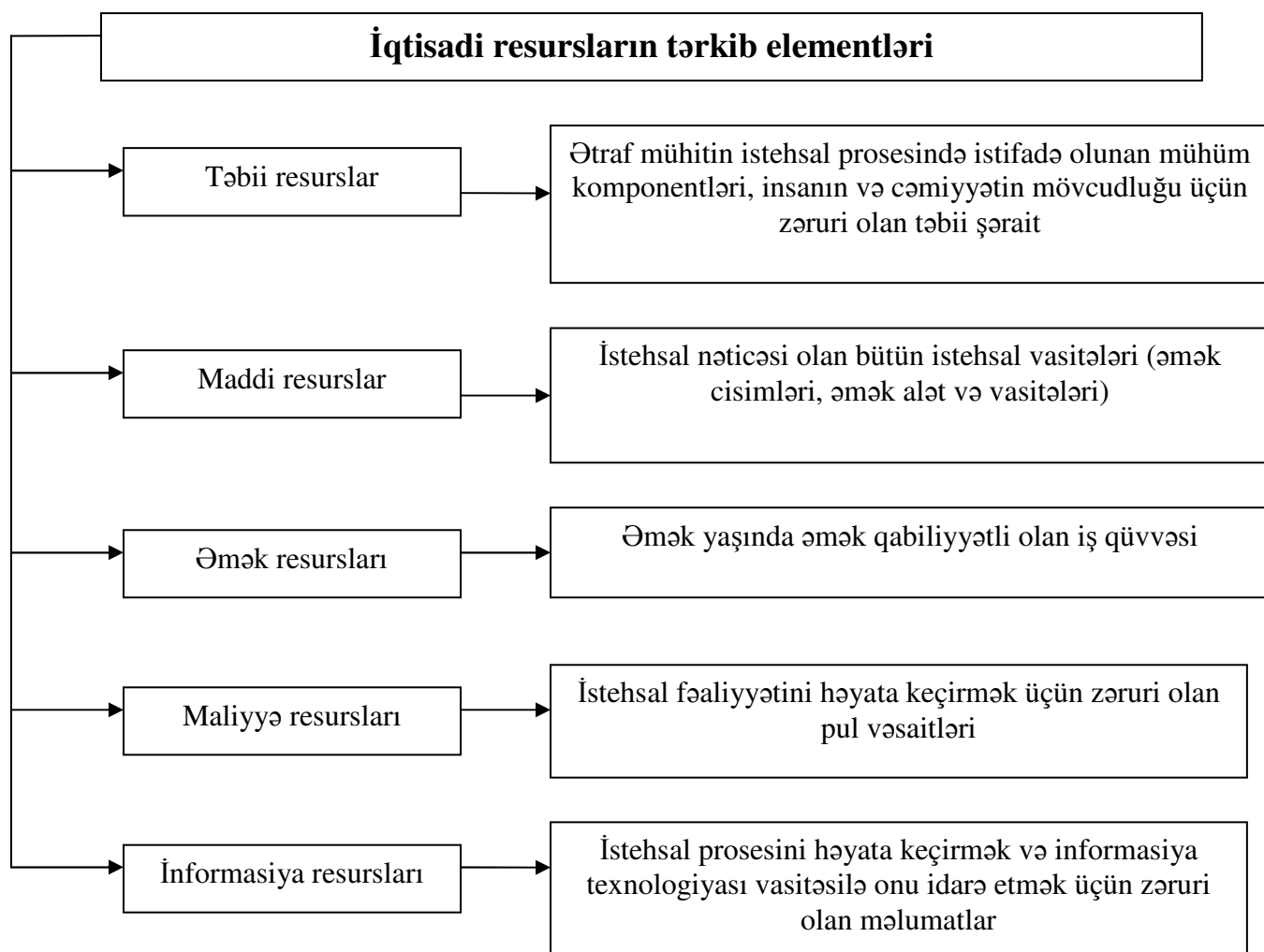
əsas və dövriyyə kapitalı olmadan işçi qüvvəsi fəaliyyət göstərə bilməz. Ümumiyyətlə, iqtisadi resursların bir-birini tamamlaması o deməkdir ki, əmək ehtiyatları və istehsal vasitələri (investisiya əmtəələri) istehsal prosesinin zəruri amilləridir və onlardan hər hansı biri olmadıqda istehsal prosesi başlanı bilməz.

Resursların bir-birini əvəz etməsi isə o deməkdir ki, eyni bir resursdan müxtəlif tələbatların ödənilməsi üçün istifadə oluna bilər. Məsələn, yanacaq-energetika balansında neft kömürlə, qazla, atom enerjisi ilə, konstruksiya materialları kompleksində metal hissələr plastik kütlə ilə əvəz oluna bilər.

Əsas resurs növlərindən istifadə olunduqda başlıca məsələ işçi qüvvəsinin maşınlarla əvəz edilməsidir. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyat çərçivəsində resursların bir-birini əvəz etməsinin həddləri əhəmiyyətli surətdə genişlənir. Bu, ölkəmizin beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirakı və dünya təsərrüfat sistemində bərabər hüquqlu üzv kimi daxil olması ilə əlaqədardır. Odur ki, bir-birini qarşılıqlı surətdə əvəzetmə anlayışını xarici və daxili resurslara münasibətdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Ayrı-ayrı xammal, yanacaq növləri xaricdən idxal olunan eyni növdən olan xammal və yanacaq ilə əvəz oluna bilər. Bu, iqtisadi artımın sürətlənməsinə səbəb olur. Çünki o, ayrı-ayrı resurs növlərindəki məhdudluğu aradan qaldırmağa imkan verir. Sonsuz əvəzetmə olmadığına görə bir-birini tamamlama və bir-birini əvəzetmə eyni vaxtda mövcud olur.

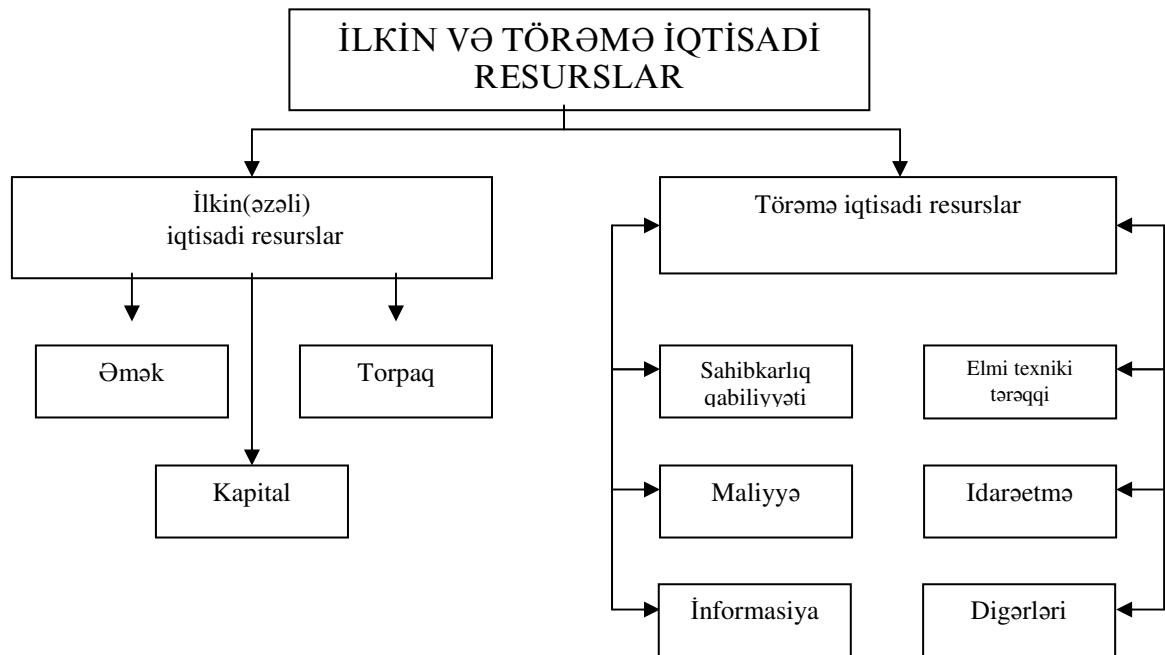
Resurs potensialının ayrı-ayrı ünsürləri arasında zəruri nisbətin qorunub saxlanmasında məqsəd ölkənin malik olduğu bütün resurslardan səmərəli istifadə olunmasını təmin etməkdir. Lakin təbiidir ki, ayrı-ayrı resurs növləri arasındakı nisbət dəyişir və qarşıda duran əsas vəzifə bunu optimallaşdırmaqdan ibarətdir.

Ölkənin resurs potensialının strukturu təxminən belədir:



İqtisadi resurslara əvvəlcədən mövcud olanlara (onların tarixi məlum deyildir, bəlkə dünya ilə birlikdə yaranmışlar) və sonradan əmək nəticəsi kimi yaradılmaşlara bölünür. Bunlar dünya resurs potensialının çox az hissəsini təşkil edirlər. Bu resursları toplanmış sərvət adlandırırlar ki, bunlarda öz istehsal fondlarında və maliyyəyə resursların da istifadə olunurlar.

Bu resursların tərkibi belədir:



Əgər milli sərvəti iqtisadi potensialın tərkib hissəsi kimi qəbul etsək bu zaman məhsulun fondtutumunun artdığını, fondveriminin azaldığı müşahidə etmək olar. Bunu ölkəmizə elan edilməmiş əsaslı müharibənin nəticəsi kimi qeyd etmək olar.

3.2. Resurs potensialından istifadənin səmərəliliyi

İqtisadi artımın dinamikasını proqnozlaşdırarkən bütövlükdə istehsalın, o cümlədən resurs potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman prosesin ana xəttinin iqtisadi inkişafın resurslara qənaət etməyə imkan verən tipinə (material və əmək tutumunun azaldılması və i.ə.) keçilməsindən ibarət olmasına əsaslanmaq lazımdır. Digər tərəfdən, resurslara qənaət olunmasını zəruri edən şərtlərdən danışarkən ekstensiv inkişaf amillərinin tükənmək üzrə olduğu, yaxud da tükəndiyi fikri gündəmə gəlir.

Bu və ya digər resursdan istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirərkən onun həddlərinin proqnozlaşdırılması da olduqca vacibdir. Əməyə, xammal və materiallara, yanacağa, kapital qoyuluşuna qənaət olunması vəzifəsini qarşıya qoymaqla, eyni vaxtda həm də başqa bir vəzifə –resurslara qənaət edilməsi siyasətinin reallaşdırılması mümkün deyildir. Bu, ekstensiv və intensiv iqtisadi artım mənbələrinin çulğalaşması, yəni «hər hansı bir resurs növünə qənaət edilməsi digər bir resurs növündən əlavə sərf olunması hesabına ola bilər» tezi ilə əlaqədardır. Bunu ondan görmək olar ki, məsələn, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi - canlı əmək məsrəflərinə qənaət edilməsi – investisiya əmtəələrində (istehsal vasitələrində) maddiləşmiş keçmiş əmək məsrəflərinin artması ilə müşayiət olunur. İnvestisiya əmtəələrinin təkmilləşdirilməsi isə məhsulun hər vahidinə sərf olunan keçmiş əmək məsrəflərini azaldır, yeni elmi ideyaların meydana çıxdığı, layihələndirildiyi və mükəmməl texnikanın yaradıldığı sfera və sahələrdə xərclərin artmasına səbəb olur. Lakin bu o demək deyildir ki, ekstensiv və intensiv inkişaf amilləri bir-birini inkar edir. Əlbəttə yox, əksinə onlar bir-birini tamamlayır.

Əmək ehtiyatlarından istifadənin və istehsalın səmərəliliyinin əsas göstəricisi əmək məhsuldarlığıdır.

İstehsalda əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi iqtisadi və sosial meyarlarla səciyyələnir. Əmək ehtiyatlarından istifadənin iqtisadi səmərəlilik

səviyyəsi və dinamikasına qiymət vermək üçün əsas meyar isə yenə də əmək məhsuldarlığıdır.

Əmək məhsuldarlığı dinamikasının əsas amillərinə aşağıdakılar aiddir: 1) elmi-texniki tərəqqi; 2) iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması; 3) işçi qüvvəsinin keyfiyyət tərkibi; 4) təşkilati-idarəetmə amilləri; 5) sosial və psixoloji amillər.¹

Təbii resurslardan (xammal, enerji, yanacaq və i.a.) istifadənin səmərəliliyi material tutumu (ÜDM-in bir manatına düşən maddi xərclər), həmçinin natura ifadəsində ÜDM-in bir manatına düşən maddi resurs sərfi (enerjitutumu, metaltutumu və i.a.) ilə səciyyələnir.

Təbii resursların fiziki ehtiyatları proqnozlaşdırılması mümkün olan perspektivdə əslində iqtisadi artıma əhəmiyyətli məhdudiyyətlər qoymur. Lakin bir çox resurs növlərinin məhdudluğu və bərpa oluna bilməməsi təbii-xammalların bahalaşmasına, onun daşınması xərclərinin artmasına səbəb olur. Həm də son dövrlərdə iri xammal və ilkin enerji resursları istehsalçıları bir sıra çətinliklərlə üzləşmişlər. Belə ki, yanacaq-energetika kompleksində istehsalı artırmaq nəinki mümkün deyildir, hətta əldə olunmuş səviyyənin qorunub saxlanması da çətinləşmişdir.

Azərbaycanın mineral xammal ehtiyatları, birinci növbədə neft və qazı Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında çox mühüm rol oynayır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri ilə Azərbaycan neftinin, Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəməri ilə Azərbaycan qazının Avropa bazarlarına çıxarılması və yeni çəkiləcək sərhədlərinin genişləndirilməsi, kəmərlərə birləşdirilməsi tərəfdaş ölkələrin Rusiyadan asılılığının nisbətən azaldılmasında mühüm rol oynaya bilər. Proqnozlara görə yaxın gələcəkdə ölkəmizdə neft hasilatı və qaz çıxarılması xeyli azalacaq, Qazaxıstan və Orta Asiya ölkələrinin enerji daşıyıcılarının Avropa bazarlarına çıxarılmasında Azərbaycan tranzit ölkə kimi xüsusi rol oynayacaqdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ resurstutumlu ölkə olaraq qalır. Bu, özünü onda göstərir ki, ÜDM-in hər

¹ Əmək potensialından istifadənin səmərəliliyi dərs vəsaitinin XIV fəslində ətraflı nəzərdən keçirilir.

manatına görə sərf edilən bir çox resurs növlərinin miqdarı Qərbi ölkələrinə nisbətən yüksəkdir. Bunun başlıca səbəbləri ekstensiv inkişaf amillərinin üstünlük təşkil etməsi, müəssisələrin texniki və texnoloji cəhətdən hələ dünya standartlarından geri qalması və bu səbəbdən də beynəlxalq bazarlara çıxmaqda çətinlik çəkmələri, ixrac materialları içərisində xammalların, xüsusilə də neftin xüsusi çəkisinin yüksək olması və s.-dir. Odur ki, enerji daşıyıcıları ilə əlaqədar yaxın və perspektiv dövr üçün dövlət siyasəti xammal, enerji və yanacağın istehsalı ilə istehlakı arasındakı tarazlığın təmin olunmasına yönəldilməlidir.

Təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmasında onlardan istifadə etmə hüququ başlıca rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq hüquqi bazanın yaradılması çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkəmizdə bu istiqamətdə bir çox işlər görülmüş, su və torpaq resurslarından istifadə haqqı, mədən vergisi haqqında qanun və digər normativ-hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Bunlara aşağıdakılar aiddir: «Aqrar islahatın əsasları haqqında», «Torpaq vergisi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikasının «Torpaq məəcəlləsi», təbii ehtiyatlardan istifadə ilə əlaqədar ölkə daxilində həyata keçirilən tədbirlər, ölkə iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün formalaşdırılmış mükəmməl hüquqi baza və s. və i. a.

Bütün bunlar Azərbaycanda mövcud təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunmasına, iqtisadiyyatın mütərəqqi strukturunun formalaşdırılmasına, sənayenin strukturunun təkmilləşdirilməsinə, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinə və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr sırasına çıxmasına imkan verə bilər.

Su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ikinci başlıca istiqaməti Sudan istifadənin bütün mərhələlərində itkiyə yol verilməməsidir. Köhnəlmiş texnologiya ucbatından suvarma zamanı 40-50% su itkisinə yol verilir.

Su ehtiyatlarının keyfiyyəti pisləşir. Buna axar sular təsir edir. Qrunt suları, axar sular, neft, azot, fosfor tullantıları və sairələrlə birlikdə su ehtiyatlarının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Unutmaq olmaz ki, insanlar müxtəlif ölkələrdə yaşasalar da və müxtəlif dillərdə danışsalar da onların hamısının bir fəzası və bir kainatı vardır. Ətraf mühitin tənzimləyicisi olan biosfera vahid sistemdən ibarət olduğuna görə tarazlı ekoloji – iqtisadi sistemin təmin olunması yalnız səmərəli beynəlxalq əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilə bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı işlərin görülməsi vacibdir: 1) hər bir ölkə bəşəri ekoloji problemlərin həllinə öz töhfəsini verməli, birinci növbədə resurslara qənaət etmək imkanı verən və tullantısız texnologiyalardan istifadə etməli, əhəlinin təsərrüfat fəaliyyəti üzərində ekoloji nəzarəti gücləndirməlidir; 2) cəmiyyətin malik olduğu resurslar iqtisadi və demoqrafik artım üçün imkan yaratmaqla yanaşı, həm də ilkin şərait hazırlayır. Lakin bu artım təkrar istehsalı mümkün olmayan (neft, qaz, dəmir filizi və s.) xammal və enerji ehtiyatlarından daha çox istifadə edilməsi hesabına təmin oluna bilməz. Bu isə təbii resurslardan istifadə edilməsinə yeni, mütərəqqi metodla yanaşılmasını tələb edir; 3) bəşəriyyətin qarşısında yeni texnoloji mədəniyyət formalaşdırmaq vəzifəsi durur ki, bu da öz mahiyyətinə görə ekologiyanın qorunmasına xidmət etməlidir.

Beləliklə, təbii ehtiyatlar tükənməz deyildir, onların miqdarı məhduddur və müəyyən hədd daxilindədir. Buna görə də təbii ehtiyatlardan qənaətlə və səmərəli istifadə edilməsi müasir dövrün ən aktual iqtisadi problemlərindən biri olaraq qalır.

3.3 Ölkədə neft hasilatı strateji iqtisadi potensialdır.

Azərbaycan neftinin tarixi çox qədimdir. Bəzi mənbələrə görə bu tarix X əsrdən başlayır. Səyyah və tədqiqatçılar öz əsərlərində bizə çox qədim dövrlərdə Abşeron nefti haqqında rəvayətlər söyləmişlər.

Mənbələr göstərir ki, hələ XVI-XVII əsrlərdə neft rus təcirləri üçün artıq ən əlverişli alqı-satqı vasitəsinə çevrilmişdi. Neft dənizlə Həştərxana daşınırdı, oradan Volqaboyuna, Moskvaya, hətta Fransaya, İspaniyaya və Niderlanda aparılırdı.

XVIII əsrdə Bakı nefti ən çox İrana və Dağıstana daşınırdı. Statistik məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanın neft sənayesi 133 illik tarixə malikdir. İlk dəfə ibtidai üsulla 1869-su ildə Balaxanıda və Bibiheybətdə neft hasilatı baş vermişdir. 1901-si ildə Azərbaycanda çıxarılan bütün dünyada həmin ildə çıxarılan neftin 50 faizdən çoxunu təşkil etmişdir.

Vaxtilə Bakı neftinin çıxarılması, emalı və reallaşdırılması Nobel qardaşlarına böyük məbləğdə kapital gətirmişdir. 1878-ci ildə Nobel qardaşlarının səyi nəticəsində «Nobel qardaşlarının neft kampaniyası» adlı səhmdar jəmiyyət yaradılmışdır. Bu kampaniya Bakının «qara şəhər» ərazisində yerləşmiş və müasir texnikadan istifadə edərək irimiqyaslı neft istehsalı ilə məşğul olmuşlar. Hələ o zaman Alferd Nobel böyük uzaqgörənliklə söyləmişdir ki, neft, qan və siyasət Qafqazda bir-birinə qarışacaq.

Onlar ilk dəfə olaraq neftin Avropa ölkələrinə daşınması məqsədilə İsveçrəyə tankerlər sifariş etmiş və müamədi reyslər təşkil etmişlər. Bakıda neft emal edən zavod tikmiş və neft məhsullarının Volqa boyu dəmir yol vasitəsilə Qara dənizə və oradan dünyanın yaxın və uzaq ölkələrinə ixrajını təmin etmişlər. Əgər 1870-si ildə bütün neft quyularının 88 faizi Azərbaycan sahibkarlarına məxsus idisə, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı sahibkarlar neft sənayesinin üçdə birinə sahib idilər. Yəni onlar kiçik neft biznesində 48,7 faiz, orta biznesdə – 25 faiz, iri biznesdə 12,5 faiz təşkil edirdilər. Ən iri həjmdə

neft biznesi Nobel, Simens və Rotşild sahibkarlarına məxsus idi. 1900-ü ildə artıq Bakıda 1710 neft quyusu var idi, dünyada hasil olunan neftin yarısından çoxu bu şəhərin payına düşürdü.

Göstərilən tarixi faktlar bir daha sübut edir ki, XIX əsrdə Azərbaycan, xüsusilə Bakıda çıxarılan neft məhsulları vasitəsilə sahibkarlar küllü miqdarda kapital toplayaraq bundan öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Lakin onlar Azərbaycanda neft hasilatı hesabına əldə etmiş olduqları kapitalın müəyyən hissəsini, iqtisadiyyatın və sosial sahənin inkişafına yönəltmişlər.

Dünya iqtisadi ədəbiyyatında və dövrü mətubatda tez-tez karbohidrogen yataqlarını mümkün istismar müddətinə görə təsnifləşdirirlər. Burada çoxsaylı ziddiyyətli rəqəmlərin olmasına baxmayaraq ümumi bir mənzərə yaratmağa səy göstərilir.

1863-cü ildə rus alimi D.İ.Mendeleyev ilk dəfə olaraq nefti və neft məhsullarının nəql edilməsində boru kəmərlərindən istifadə olunması ideyasını irəli sürmüş, boru kəmərinin tikintisi prinsiplərini izah etmiş və bu nəqliyyat növünün xeyrinə dair inandırıcı dəlillər gətirmişdir. 15 ildən sonra neftin Balaxanı yatağından Bakının neft emalı zavodlarına nəqli üçün Abşeron yarımadasında uzunluğu jəmi 12 km, diametri 75 mm olan ilk neft kəməri istifadəyə verilmişdir. Boru kəmərinin layihəsini tanınmış rus mühəndisi V.Q.Şuxov hazırlamışdı. XIX əsrin sonlarında Bakı ətrafından çəkilmiş boru kəmərinin ümumi uzunluğu 230 km, nəql olunan neftin illik həjmi isə 1 mln. ton təşkil edirdi.

Qafqaz XX əsrə iki neft boru kəməri ilə daxil olmuşdu:

1. İldə 900 min ton ağ neft nəql etmək üçün uzunluğu 833 km, diametri 200 mm olan Bakı-Batumi (1896-1906-cı illər) boru kəməri;

2. İldə 700 min ton neft nəql etmək üçün uzunluğu 162 km, diametri 200 mm olan Mahaçqala-Qroznı (1913-1914-cü illər) boru kəməri.

1917-ci ilədək ümumi uzunluğu 1300 km, borularının orta diametri 197 mm olan neft kəmərləri çəkilmişdi. Lakin bu boru kəməri güclü dəmir yolu

nəqliyyat sistemi ilə rəqabət apara bilmirdi. Belə ki, 1913-jü ildə daşınan bütün neftin anjaq 6 faizi Bakı-Batumi boru kəməri ilə nəql olunurdu.

1925-ci ildə uzunluğu 834 km, diametri 250 mm olan, dizel mühərrikli sürgü qollu sorucularla təchiz edilmiş 13 sorucu stansiyasına malik Bakı-Batumi magistral neft kəməri layihələşdirilmiş və tikilmişdi.

Mütəxəssislərin fikrinə, Xəzərin enersi ehtiyatlarının həjmi 15-30 mlrd. barreləkdir. Bunun da böyük hissəsini Xəzərin Qazaxıstan sektoruna aid edirlər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində dünya neft ehtiyatlarının 63,5 faizi jəmlənib. Rusiyada 14,2 mlrd. ton, Qərbi Avropada 13,7 mlrd. ton karbohidrogen ehtiyatı vardır.

Xəzər dənizi neft hasilatına görə ən perspektivli regionlardan hesab olunur. ABŞ Dövlət Departamentinin ilkin hesablamalarına görə, qədim laylar və dərinlərdə yerləşən neft yataqları nəzərə alınmaqla, bu ehtiyatlar 30 mlrd. ton təşkil edir. Fransa-Belçika Total Fina ELF şirkətinin mütəxəssisləri ehtiyatların 150 mlrd. barrel olduğunu bildirirlər. Rusiya ekspertləri öz aralarında 7-8 mlrd. ton neft və 5,3 trln. kubmetr qaz barədə razılığa gəlmişlər. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin tədqiqatları Şimal dənizindəki ehtiyatlar səviyyəsində – 17 mlrd. barrel karbohidrogen xammalı çıxarmağın mümkün olduğunu göstərir. Xəzər dənizindən çıxarıla bilən karbohidrogen ehtiyatlarının maksimum həjmi 33 mlrd. barrel təşkil edir ki, bu da təqribən ABŞ-ın karbohidrogen ehtiyatlarına bərabərdir. 2000-ci ilin aprelində Şelf şirkətinin vitse- prezidenti Kevin Qrehem demişdir: Biz bu rayonu yeni Fars körfəzi» hesab etmirik. Lakin Xəzərin ehtiyatları Şimal dənizinin ehtiyatları ilə tam müqayisə oluna bilər.

Britiş Petroleum şirkətinin mütəxəssislərinin və digər iqtisadçıların hesablamalarına görə Küveyt yataqları – 128, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri – 122, Səudiyyə Ərəbistanı – 85, İraq - 129, İran – 67, Vnesuela – 73, Meksika – 54, Liviya – 44, Qazaxıstan – 40, Rusiya – 20, Türkmənistan – 12, Azərbaycan yataqları isə – 67 ilə tükənə bilər.

Neft ehtiyatlarının həjminə görə Səudiyyə Ərəbistanını birinci (261,8 mlrd. barrel), İraq isə ikinci (112,5 mlrd. barrel) yerdədir. Küveytin ehtiyatları 98,6, İran 89,7, Rusiya 48,6 mlrd. barrel həjmində dəyərləndirilir.

Yuxarıdakı siyahıda Azərbaycan neftinin 67 ildən sonra tükənjəyi göstərilir. Bunun nə dərəcədə həqiqət olub- olmadığını söyləmək çətindir. Bu nejdə hesablanıb – hasilata, yoxsa satışa görə? Əgər bu hasilata görədirsə, onun gələcəkdə artıb-azalacağı haqqında dəqiq fikir söyləmək olmaz. Məsələn, Bakı-Tbilisi-Jeyhan marşrutunun 2 reallaşdığı təqdirdə 2008-2010-cu illərdə «Azəri-Çıraq-Günəşli» yatağından ildə 50 min ton neft hasil ediləcəkdir. Belə olan halda neft ehtiyatları daha tez tükənə bilər.

Aşağıdakı jədvəldə son illərdə Azərbaycanda neft və qaz hasilatının illər üzrə təhlili verilmişdir.

Cədvəl 7

Azərbaycanda neft və qaz hasilatı¹

İllər	Dənizdə neft hasilatı mln.ton	Quruda neft hasilatı mln.ton	Təbii qaz hasilatı mln. kub.m.
2009	48,6	1,5	16525
2010	49,1	1,7	16879
2011	48,3	1,8	16381

Göründüyü kimi dənizdə neft hasilatı quruda azalmışdır. Təbii qaz hasilatının təxminən dəyişməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ekspertlərin neftin qiymələrinin aşağı düşməsinə dair əvvəljədən verilən proqnozlarının əksinə olaraq, 2004-jü ilin sentyabr-oktyabr aylarında dünya bazarlarında bir barrel neftin qiyməti 52 və hətta 55 dollara qədər artmışdır.

Əgər dünyada belə bir proses gedərsə, onda Azərbaycan öz iqtisadiyyatını normal vəziyyətdə saxlamaq üçün neft hasilatını artırmağa məcbur olacaqdır. Çünki bu proses birbaşa büdcəyə təsir edəcəkdir. Digər bir

¹ Az.st.rəqəm 2012, səh. 457-458

tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, Xəzər dənizindən çıxan neftin istehsal xərcləri çox yüksəkdir.

Bəzi faktlara görə Xəzərdən çıxan neftin istehsal xərclərinin dəyəri 1 ton üçün 58 dollardır. Səudiyyə Ərəbistanında bu göstərici 2,5, İranda isə 5 dollara bərabərdir.

Dünyada hər il 3 milyard 500 milyon tondan artıq neft istehsal olunur.

Hələ ki, Azərbaycanı çıxarılan neftin həjmi 15 milyon tondur. Sual oluna bilər, belə olan tərzdə dünyanın super dövlətlərini Azərbaycan nefti nə üçün bu qədər maraqlandırır?

«Neft-qaz vertikalı» surnalının yazdığına görə uzun müddət ərzində bazara orta hesabla 10 milyon tondan az neft çıxarılsa da, dünyada neft hasilatı 4,1% artaraq, son dörd ildəki ən yüksək səviyyəyə – 3,393 mlrd. tona çatmışdır. Dünyanın əsas neft ölkələri olan Səudiyyə Ərəbistanı və Rusiya hasilatı artırmışdır. Dünyanın neft ehtiyatları da artmışdır.

2001-ci ilin sonunda dünyanın aşkar olunmuş neft ehtiyatları təxminən 138.5 milyard ton təşkil edirdi, 2004-cü ilin əvvəlində isə Yer kürəsinin «anbarlarında» təqribən 189 milyard ton neft ehtiyatları saxlanırdı. İraqdan neftin ixrajına başlanması ilə dünya bazarına əlavə olaraq 500- 600-min barrel yanacaq çıxarılaacağı gözlənilir. ABŞ hökuməti hesab edir ki, İraqdan 2004-cü ildə ayda 1 milyard dollar dəyərində neft ixrac ediləcəkdir. Bu isə təbii ki, neft ehtiyatlarının tez tükənməsinə şərait yarada bilər. Ona görə də neft strategiyasında bütün bu məsələlər nəzərə alınmalı və ondan daha səmərəli istifadə olunması yolları axtarılıb tapılmalıdır.

Beynəlxalq Enersi Agentliyinin məruzəsinə görə 2004-cü ildə neftə tələbat gündə 79,6 mln. barrel olacaqdır. 2004-cü ilin əvvəlində dünyanın neft ehtiyatları 189 mlrd. ton təşkil etmişdir ki, bu da iki il əvvəlkindən təxminən 23 faiz çoxdur. Neft ehtiyatlarının 40% artması və onun 17 mlrd. tona çatması nəticəsində İran indi dünyada dördüncü, OPEK-in üzvü olan ölkələr arasında isə 2-ci yeri tutur. İran təkcə neft ehtiyatlarının deyil, həmçinin qaz ehtiyatlarının da 3,6 trilyon kub metr artdığını bəyan etmişdir. Lakin son ilin

lideri Qətər olmuşdur. Burada super nəhəng Nozth Field yatağı bazasında başlanmış layihələr aşkar edilmiş ehtiyatların rəsmi qiymətləndirilməsini təxminən 2 dəfə artırmağa imkan vermişdir.

Azərbaycan üçün ən səmərəli yollardan biri Norveç modelindən istifadə etməkdir. Yəni neftdən alınan gəlir yeni sahələrin yaradılması və fəaliyyətdə olan sahələrin modernləşdirilməsinə, güclü infrastrukturun qurulmasına yönəldilməlidir.

Azərbaycanın neft strategiyasının reallaşmasında «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» dəniz neft yataqlarının işlənməsi layihəsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Beynəlxalq ekspertlərin fikrinə, bu rayonda 5,4 mlrd. barrel çıxarıla bilən neft ehtiyatı toplanmışdır. Bu yataqlardan ən yüksək hasilat 2009-2010-cu illərdə gündə 1 mln. barrel təşkil edəcəkdir. 2005-ci ildə ilk neftin nəqlinə başlayanda hasilat gündə 400 min barrel olmalıdır.

Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının layihə məlumatlarına görə Azərbaycanda gün ərzində çıxarılaçağı ehtimal olunan neft hasilatı bir mln. barrele çatajaqdır ki, bu da Norveçdəki hasilatın üçdə birinə bərabərdir. Bəzi ekspertlərin fikrinə, Azərbaycan gələcəkdə həmin layihədən 21-28 mlrd. dollar gəlir əldə edə biləcəkdir ki, bu da respublikanın indiki büdcəsindən 15 dəfə çoxdur.

2003-cü ildə yeni qaz layihələrinin sayı birdən-birə xeyli artmışdır. 2003-cü ildə 170 mlrd. kubmetr qaz satıldığı halda indi 350 mlrd. kubmetrə yaxın qazın mayeləşdirilməsi üçün yeni istehsal qurumlarının yaradılması üzrə 34 layihə işlənməkdədir. Dünyada qaz hasilatı 3,8 faiz artmışdır. Niderland, Türkmənistan, Səudiyyə Ərəbistanı, Norveç və Rusiya kimi dünyada qaz hasilatının 84 faizdən çoxunu verən 15 əsas ölkədə artım qeydə alınmışdır. Azərbaycan Respublikası ərazisinin təxminən 70 faizi çıxarıla bilən neft və qazın mövjudluğu baxımından perspektivli hesab edilir. Xəzər dənizinin Azərbaycana aid hissəsində 140-a yaxın struktur aşkar edilmiş və işlənilmək üçün hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin proqnozlarına görə 2010-ju ildə sərmayələrin həjmi mlrd. dolları keçəcəkdir.

Bu müqavilələrin əksəriyyəti dənizdəki yataqların işlənməsi ilə bağlıdır. «Əsrin müqaviləsi»nin ardınca Qarabağ, Talış-Dəniz, Lənkəran-Dəniz, Şahdəniz, İnam, Alov və s. yataqların kəşfiyyatı və işlənməsi barədə müqavilələr imzalanmışdır.

Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Günəşli» yataqları beynəlxalq konsorsium və ARDNŞ tərəfindən uğurla işlənir. 2004-cü ildə Azərbaycan 15,45 mln. ton neft hasil etməlidir ki, onun da 6,7 mln. tonu «Çıraq»dan çıxarılaçaqdır. «Azəri-Çıraq-Günəşli» yataqlarının geniş miqyaslı işlənməsi üçün böyük işlər görülür. ARDNŞ-nin prezidenti Natiq Əliyevin sözlərinə görə 2004-cü ilin sonunda «Azəri» yatağının mərkəzi hissəsində ilk neft çıxarılaçaqdır. Mərkəzi Azəri platformasında 48 quyu qazılacaq, hər gün burada 400 min barrel xam neft texniki emaldan keçiriləcəkdir. Qazma quyuları Fransada, Polşada və Norveçdə inşa edilib Bakıya gətirilmişdir. Mərkəzi Azəri platformasında ilk neftin çıxarılması ilə əlaqədar sahilə qədər 187 km uzunluğunda 30 düyümlük sualtı neft kəməri çəkilmişdir. 28 düyümlük qaz kəməri tikintisinin isə 2004-cü ilin birinci rübündə başa çatdırılacağı nəzərdə tutulurdu. İlk neftin mərkəzi Azəridə 2004-cü ilin sonunda, Qərbi Azəridə 2006-cı ilin ikinci rübündə, Şərqi Azəridə isə 2007-ci ilin ikinci rübündə çıxarılaçağı gözlənilir.

Əsrin müqaviləsi»nin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev demişdir ki, Azərbaycan Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş neft strategiyasını müstəqil surətdə həyata keçirir. Ölkəmiz Xəzərin ona məxsus olan sektorunda müxtəlif şirkətlərlə çox uğurlu əməkdaşlıq edir. 25 neft şirkəti ilə 23 neft müqaviləsi imzalanmışdır. Bunların həyata keçirilməsi çərçivəsində ölkəmizə 50 milyard dollardan çox sərmayə qoyulacaqdır. İndiyədək 10 milyard dollardan çox sərmayə qoyulub və növbəti 3-4 ildə bir o qədər də qoyulacaqdır. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan xarici sərmayəçilər üçün çox münasib bir məkandır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sərvətlər kimi neft də xalqın bilavasitə öz sərvəti olmuş və xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətinin

yaxşılaşma mənbəyinə çevrilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olan neft sənayesinin inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək məqsədilə xüsusi neft konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. Azərbaycanda neft konsepsiyası və strategiyasının əsas tərkib hissəsinə aşağıdakılar daxildir və onlara xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- respublikada neft sənayesinin əsaslı surətdə yenidən qurulması tədbirləri və istiqamətləri işlənib hazırlanmalı və bu sahədə investisiya amillərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

- neft hasilatının daha da gücləndirilməsində xarici kompaniyaların fəaliyyətindən və imkanlarından səmərəli surətdə istifadə olunmalıdır;

- quruda və dənizdə neft hasilatının ümumi həcmnin artırılması metodları təkmilləşdirilməlidir;

- neft hasilatında aparılan islahatların başlıca məqsədi istehsal xərclərinin aşağı salınması, maliyyə-iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasından ibarət olmalıdır;

- xam neftin qiymətinin müəyyən edilmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi metodları işlənib hazırlanmalıdır;

- milli neft sənayesinin dünya standartları səviyyəsində infrastruktur sistemi yaradılmalıdır;

- neft hasilatında milli biznes və sahibkarlığın rolunun daha da artırılmasına əlverişli şərait yaradılmalıdır;

- neft hasilatında istehsalla emal metodları arasında qarşılıqlı və kombinə edilmiş əlaqənin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Neft strategiyasının və konsepsiyasının göstərilən tərkib ünsürlərinin reallaşması üçün xeyli vaxt və kapital tələb olunur. Son illərdə neft amilinin rolunun artması və xarici kapitalın ölkəyə cəlb olunması neft sənayesinin inkişafına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Bu gün cəsarətlə demək olar ki, Xəzər dənizi öz karbohidrogen ehtiyatlarının həcminə görə ən azı Şimal dənizi ilə müqayisə edilə bilər. Əgər Şimal dənizinin hasil edilə biləcək ehtiyatları 15 mlrd. barrel (təxminən 2,2

mlrd. ton) təşkil edirsə, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən təkçə Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının aşkar edilmiş neft ehtiyatları 5,3 mlrd. barrel (təxminən 730 mln. ton) həcmindədir.

Nəhayət, 1999-cu il 18 noyabr tarixdə İstanbulun «Çırağan sarayı»nda «Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikaları əraziləri ilə BTJ ƏİBK vasitəsilə nəql edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında saziş»in, BTC ƏİBK-ni dəstəkləmək, Qazaxıstanın neftini bu layihəyə cəlb etmək üçün ABŞ-ın şahidliyi ilə Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Respublikası, Gürcüstan və Qazaxıstan Respublikaları arasında «İstanbul bəyannaməsi»ni imzaladılar.

26 may 2000-ci il tarixdə tranzit ərazisinə malik ölkələrin hökumətləri ilə sazişlər Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə tərəfindən ratifikasiya olundu. Hər üç ölkənin tərəfindən müvafiq sazişlərin imzalanması, onların bu ölkələrin qanunverici orqanları tərəfindən təsdiq olunması və bu sazişlərə qanun qüvvəsinin verilməsi 2000-ci ilin oktyabr ayında BTC layihəsinin sponsorlar qrupunun yaradılmasına imkan verdi.

2000-ci ilin 17-19 oktyabr tarixdə hamı qrupun üzvləri Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətləri ilə dövlət zəmanəti haqqında tələb olunan müqavilə bağlamışlar. Bundan əlavə qrupun nümayəndələri «BOTAŞ» AO şirkəti ilə neft kəmərinin təhvilə şərtilə tikilməsi haqqında müqavilə imzalamışlar. Layihənin 3 mərhələdə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci mərhələ 2000-ci ilin noyabr ayından 2001-ci ilin may ayınadək 26 mln. ABŞ dolları dəyərində ilkin mühəndislik işləri yerinə yetirilmişdir. İkinci mərhələ 2002-ci ilin iyul ayında başa çatmışdır. 2002-ci ilin iyun ayından 150 mln. ABŞ dolları dəyərində növbəti mərhələyə – Ətraflı Mühəndislik İşlərinə başlandı və bu işlər 2002-ci ilin iyul ayında başa çatdı. BTC layihəsinin texniki, iqtisadi, maliyyə cəhətdən əlverişli və səmərəli olduğu təsdiqləndi. Dəqiq mühəndis işlərindən sonra 32 ay müddətində ƏİBK tikintisi ilə əlaqədar olan bütün işlər yerinə yetirilməlidir. Layihənin üçüncü mərhələsinin 2005-ci ilin ilk aylarında başa çatacağı gözlənilir.

2001-ci il mart ayının 1-də aparılan danışıqlar zamanı Qazaxıstan neftinin də ƏİBK sisteminə verilməsi üçün mühüm addımlar atılmışdır. Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Qazaxıstan və ABŞ tərəfindən Qazaxıstanın BTC sayihəsində iştirakı haqqında protokol imzalanmışdır.

BTC layihəsinin sponsorlar qrupu 2002-ci ilin iyun ayında ARDNŞ rəsmi məlumat vermişdir ki, kəmərin çəkilişinə başlanması üçün bütün texniki və maliyyə məsələləri həllini tapıb və bununla layihənin İdarəetmə Komissiyası öz vəzifələrini bitmiş hesab etmişdir. Nəticədə «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» Boru Kəməri Şirkəti»nin yaradılması üçün lazımi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Müvafiq sənədlər toplusu hazırlanıb razılaşdırılmış və «BTC Şirkəti»nin sahibkarlarına imzalanmaq üçün təqdim edilmişdir. Bu məsələlərlə əlaqədar bir sıra mühüm qərarlar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 iyul 2002-ci il tarixli Fərmanı imzalanmışdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, BTC ƏİBK layihəsi qısa bir müddətdə bir tərəfdən özünün texniki, iqtisadi, kommersiya, maliyyə göstəricilərinə görə, digər tərəfdən isə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə üçün siyasi və enerji təhlükəsizliyini təmin edən xüsusiyyətlərinə, dünyanın bir çox ölkələrinin maraqlarına cavab verdiyinə görə nəhəng, dünya əhəmiyyətli bir layihəyə çevrilmişdir.

Xatırladaq ki, Bakı-Ceyhanın təsis edilməsi 1998-ci il oktyabrın 29-da Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan və Qazaxıstan liderlərinin Ankara görüşündə baş vermişdir. BTC boru kəmərinin tikintisi məsələsi 1994-cü ildə ARDNŞ ilə xarici konsorsium arasında bölgü haqqında imzalanan müqaviləyə də daxil edilmişdi.

Bütövlükdə layihə üçün kreditləri 4 qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa AYİB və BMK kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatları daxildir; onlar ümumiyyətlə, 500 mln. dollar ayıracaqlar (hər biri öz vəsaitlərindən 125 mln. dollar ayırır. Eyni məbləği sindikatlaşdırılmış kreditin təşkilatları da təqdim edir).

İkinci qrupa ABŞ-dan, Böyük Britaniyadan, Yaponiyadan, Almaniya, İtaliya və Fransadan material və avadanlıq gətirilməsini maliyyələşdirən banklara zəmanət verəcək ixrac-kredit agentlikləri daxildir.

Üçüncü qrupa 1,2 mlrd. dollar ayıraq 15 bankdan ibarət sindikat aiddir. BTC-nin maliyyələşdirilməsi üzrə beynəlxalq sindikata Yaponiyanın Miruho, Fransanın Societe Generale, Hollandiyanın ABN Amro və ABŞ-ın Citicorp bankları başçılıq edir. Sindikata həmçinin, Banca Intesa BNP Paribas, Credit Agricole Indoseuez, Dexia, Natexis Banque Populaire, San Paoko IMI, est LB və Royal Bank of Scotland daxildir. Hər bir bank təxminən 68 mln. dollar ayırmışdır.

Borcverənlərin dördüncü qrupuna layihənin sərmayədarları - BP, Statoyl, Total, Conoco phillips kimi şirkətlər daxildir. Onlar, bütövlükdə, 800 mln. dollar verəcəklər.

Beləliklə, 2002-ci il 31 iyul-1 avqust tarixdə Londonda keçirilən BTC ƏİBK sahibkarlarının görüşündə Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafının yeni bir mərhələsi başlandı.

Bu mərhələ respublikanın iqtisadi potensialının artırılmasının əsas məhəng daşdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün iqtisadiyyatı neft strategiyasına istiqamətləndirmək olmaz. Neft istehsalı ilə qeyri-neft sektorunun inkişafı da nəzərdə saxlanılmalıdır.

Dissertasiyanın yazılması prosesində aparılmış təhlil araşdırmalar nəticəsində müəyyən ifadə olunan tövsiyyələr, təkliflər əldə edilmişdir

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1. Resurs potensialı ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən mühüm amillərdən biridir. Azərbaycan Respublikası çox böyük resurs potensialına malikdir və bu, bir sıra iqtisadi və sosial vəzifələrin həll edilməsində çox böyük rol oynayır;
2. Resurs potensialı anlayışının hamı tərəfindən qəbul edilmiş tərfi yoxdur. Resurs potensialının özəyini məhsuldar qüvvələr təşkil edir;
3. Hər hansı bir resursdan istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirdikdə onun həddlərini proqnozlaşdırmaq lazımdır. Bu məqsədlə müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur;
4. Bütün dünyada ən aktual məsələlərdən biri enerjiyə qənaət edilməsidir. Bunun üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Burada stimullaşdırma və dövlət tənzimlənməsinin rolunun artırılması, energetika ilə əlaqədar strategiyanın işlənilib hazırlanması xüsusi rola malikdir;
5. Müasir dövrün ən aktual problemləri içərisində torpaqlardan, meşə və su resurslarından səmərəli istifadə olunması, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün səylərin birləşdirilməsi və əməkdaşlığın genişləndirilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.
6. Əmək bazarında işləmək istəyən şəxslərlə müxtəlif növ əmtəə və xidmətlərin istehsalında istifadə etmək üçün maddə ilə işçi tutmaq istəyən şəxslər qarşı-qarşıya dururlar;
7. Əmək bazarı və onun mahiyyəti haqqında neoklassiklər, keynsçilər, monetaristlər və marksistlər arasında fikir müxtəliflikləri vardır;
8. Tədqiqatçıların fikrincə müasir əmək bazarı ikili xarakterdədir. Başqa sözlə, bir-biri ilə rəqabət aparmayan ən azı iki işçi qüvvəsi bazarı, daxili və ya qapalı bazar tipli ilə xarici və ya peşə bazar tipini fərqləndirmək lazımdır.

Daxili əmək bazarında müxtəlif ixtisas və peşələr üzrə işçilər hazırlanarkən onların eyni firmada çalışacaqları nəzərdə tutulur. Xarici əmək bazarı isə heç bir ixtisası olmayan, yaxud da aşağı ixtisaslı işçilərin olması ilə əlaqədardır.

9. Müasir dünyaAzərbaycanda bazar münasibətlərinin formalaşması əmək bazarının yaranmasını zəruri etmişdir. Lakin onun özünə məxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Bu, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində bazar münasibətlərinə uyğun dəyişikliklərin aparılması ilə əlaqədardır;

10. «Məşğulluq» sosial - iqtisadi kateqoriya olub, müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilir, kəmiyyət və keyfiyyət müəyyənliyinə malikdir, məşğulluq haqqında klassik, neoklassik, marksist, Keyns nəzəriyyələri vardır. Məşğul əhalinin tərkibi mürəkkəb olmaqla, onun əsas iqtisadi funksiyası investisiya ehtiyatları ilə iş qüvvəsini, başqa sözlə, istehsalın maddi və şəxsi amillərini birləşdirməkdən ibarət olub, yalnız iqtisadi funksiya deyil, həm də sosial funksiya yerinə yetirir.

11. Pul - kredit siyasətinin köməyi ilə bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsinə XX əsrin 30-cu illərində bir o qədər də əhəmiyyət verilməmişdir. Yalnız Avropanın aparıcı ölkələrini, habelə Şimali Amerika dövlətlərini dağıdıcı böhran bürüdükdən sonra bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində pul-kredit siyasətindən istifadə olunmağa başlanmışdır;

12. Dövlətin bazar iqtisadiyyatına geniş müqyaslı müdaxiləsinin nəzəri əsasları tanınmış ingilis iqtisadçısı C.M.Keynsin «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» əsərində (1936-cı il) verilmişdir. O, bu əsərində iqtisadçıların və hökumətin diqqətini işgüzar silsilələrə və iqtisadi siyasətə cəlb etmişdir;

13. Müasir monetarizmin tanınmış nümayəndəsi, Nobel mükafatı laureatı M.Fridmendir. O, uzunmüddətli monetar siyasətlə tarazlaşdırılmış «pul qaydaları» ideyasını irəli sürmüşdür ki, bu da tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsinin artımına ciddi nəzarət olunmasını nəzərdə tutur. Onun fikrincə bu, işgüzar fəallığı artırır;

14. Azərbaycanda pul - kredit siyasətinin formalaşması bir - biri ilə

qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı iki qrupp amilin fəaliyyəti ilə şərtlənir: 1) inzibati-amirlik iqtisadi sistemindən tənzimlənən müasir qarışıq bazar iqtisadiyyatına keçidin həyata keçirilməsi; 2) bu keçidin həyata keçirildiyi konkret sosial-iqtisadi və siyasi şərait;

15. 1990 - cı illərin ikinci yarısında ölkəmizdə pul - kredit siyasətinin formalaşmasının əsasında aşağıdakı makroiqtisadi məqsədlərə nail olunması durmuş və yerinə yetirilmişdir: 1) maliyyə sabitliyinin yaradılması və bu sahədə əldə edilmiş nəticələrin möhkəmləndirilməsi; 2) inflyasiyanın sürətinin azaldılması; 3) iqtisadi subyektlərin formalaşmaqda olan şəraitə uyğunlaşdırılması üçün əlverişli mühitin yaradılması; 4) milli valyutanın məzənnəsinin möhkəmləndirilməsi; 5) iqtisadiyyatda nominal və real faiz dərəcələrinin azaldılması; 6) ölkənin tədiyyə balansının müsbət saldosunun təmin edilməsi; 7) qeyri-inflyasiya iqtisadi artım meylinə nail olunması və onun möhkəmləndirilməsi.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı.1997
2. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya qanunu. 25 may 1991
3. «Mülkiyyət haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1991
4. «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, 7 yanvar 1993 və 10 avqust 2000.
5. «İcarə haqqında » Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr), 3 aprel 1992
6. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında » Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr), 15 dekabr 1992
7. «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında » Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr), 13 yanvar 1995
8. «Səhmdar cəmiyyəti haqqında » Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr), 12 iyul 1994
9. «Lizinq xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr) 29 noyabr 1994
- 10.«Antiinhisar fəaliyyəti haqqında » Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr) 4 mart 1993
11. «Haqsız rəqabət haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr) 2 iyun 1995
12. «Maliyyə-sənaye qrupları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr) 23 aprel 1996
13. «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr) 15 dekabr 1998
14. «Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr) 4 iyul 1999
15. «İnvestisiya fondları haqqında » Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələr) 30 noyabr 1999

16. «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələrlə) 20 iyun 1995
17. «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələrlə) 15 yanvar 1992
18. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələrlə) 24 mart 1995
19. «Dövlət borcu haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələrlə) 29 dekabr 1992
20. «Statistika haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələrlə) 18 fevral 1994
21. «Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (dəyişiklik və əlavələrlə) 24 oktyabr 1994
22. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı 2000
23. Barat Nuriyev, Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan, Bakı, «Elm», 1999
24. Qiymətin əmələ gəlməsi. Prof.İ.Qarayevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 2000
25. Fazil İsmayılov. Azərbaycanda iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etdirilməsinin bəzi problemləri. Gəncə- 2006
26. A.Əliyev, A.Şəkəreliyev. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti, Bakı, 2002
27. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. «Çaşıoğlu», 1999
28. İ.Kərimli. Milli iqtisadiyyat: yeni iqtisadi və sosial münasibətlər. Bakı, 1994
29. Kərimov C.N. Hüseynov C.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1998
30. Nəbiyev N. Təbii sərvətlər və istehsal. Bakı «Elm», 1999
31. Oqtay Məmmədli. İqtisadi nəzəriyyə. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Gəncə, 2004

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
«Magistratura» fakültəsinin magistri Hüseynov
Yaşar Adil oğlunun « Respublikanın iqtisadi
potensialından istifadənin dövlət tənzimləməsi
məsələləri » mövzusunda yazdığı dissertasiya
işinə

RƏY

Ölkənin iqtisadi potensialına onun qüdrəti, iqtisadi və hərbi gücü, dünya ölkələri düzümündə yerini müəyyən etməyə imkan verir. Sosial iqtisadi potensial ölkə əhalisinin yaşayış tənzimi müəyyən edir. Bu baxımdan dissertasiya işinin mövzunu aktual hesab etmək olar.

Mövzuda iqtisadi potensialın mahiyyətə və məzmunu onun tərkib hissələri, maliyyə və valyuta resursları kifayət qədər geniş açıqlanır. Ölkənin resurslarının təsnifatı təhlil edilir, onun strukturunun formalaşması haqqında təkliflər verilməsinə çalışılır. Dissertasiya işi kifayət qədər geniş yazılmışdır, qarşıya qoyulmuş tələb demək olar ki ödənilmişdir.

Bunları nəzərə alaraq dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını məqsəduyğun hesab edirəm.

ELMİ RƏHBƏR

«İqtisadiyyatın tənzimlənməsi»

kafedrasının

fəxri prof.Ə.M.ƏHMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
«Magistratura» fakültəsinin magistri Hüseynov
Yaşar Adil oğlunun « Respublikanın iqtisadi
potensialından istifadənin dövlət tənzimləməsi
məsələləri » mövzusunda yazdığı dissertasiya
işinə

RƏY

Cəmiyyət və Dövlət yaratdığı sərvət toplamaq uğrunda mübarizə aparmışdır. Bu sərvətin mənbəyi yeraltı və yerüstü, toplanmış, əldə edilmiş milli əmlakdır. Bu baxımdan ölkənin milli əmlakı artdıqca onun iqtisadi potensialı da artır. Buna görə də ölkənin milli iqtisadi potensialından səmərəli istifadə alınmalı və tənzimlənməlidir.

Dissertasiya işinin mövzusu belə bir aktual məsələyə həsr olunmuşdur.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. Hər bir fəsil iqtisadi potensialı müxtəlif tərəflərdən işıqlandırır. İzah və təhlillə kifayət qədər geniş və inandırıcıdır.

Dissertasiya işi qarşıya qoyulmuş tələblərə kifayət qədər, cavab verir, onu qənaətbəxş hesab edərək müdafiəyə buraxılması məqsəddə uyğun hesab edirəm.

«Qiymət» kafedrasının
dosenti

Y.BEYDİYEVA